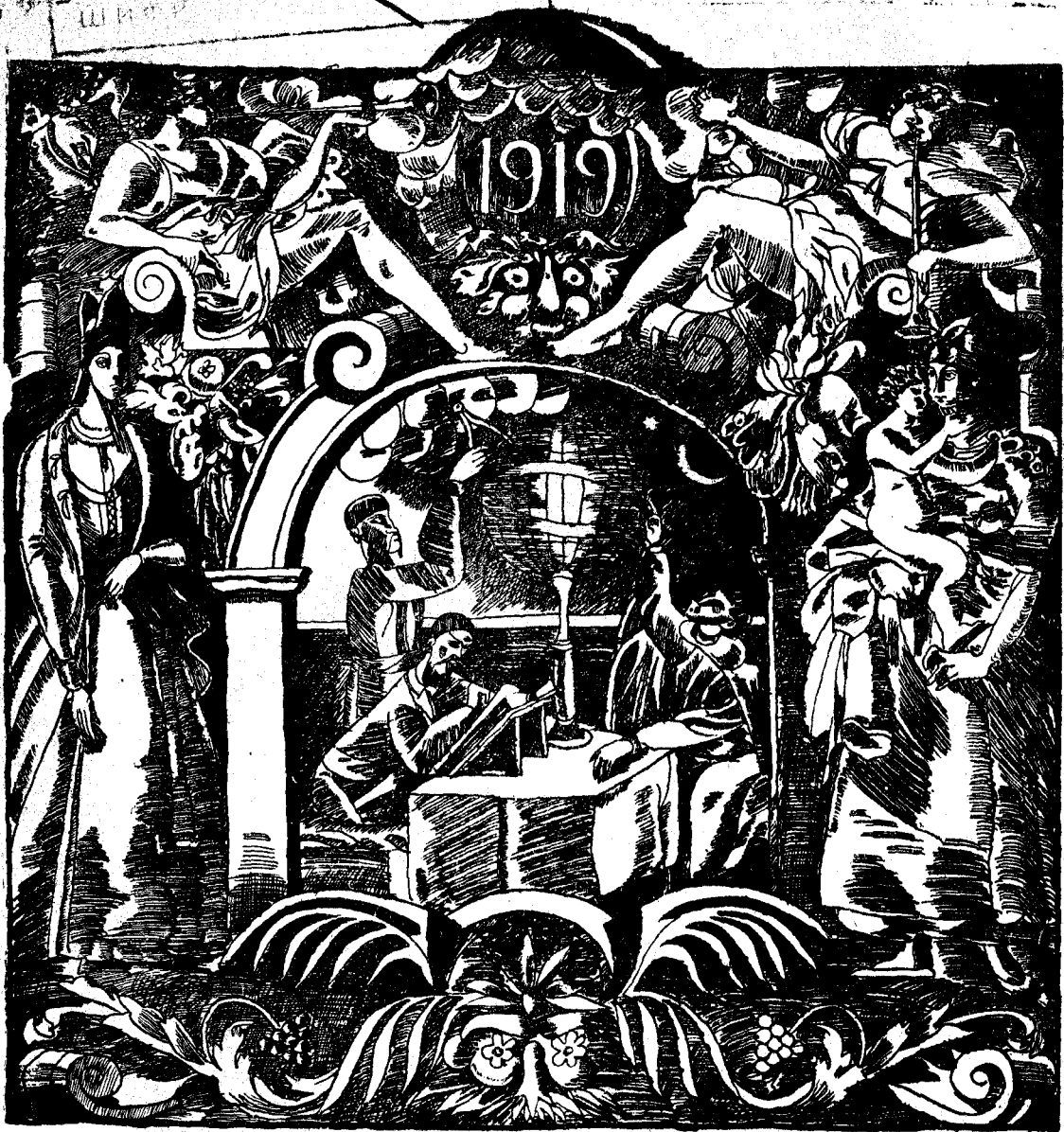

182395

Міська бібліотека
на вулиці культури
Д. Багалія

Ри 1.

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного Інституту
№ 182395

Т. Г. ...
33030
Т. М. LXIII

РІЧНИК

XX

282395

1919.

Друкарня Акц. Т-ва „Петро Барський у Києві“, Хрещатик, 40.

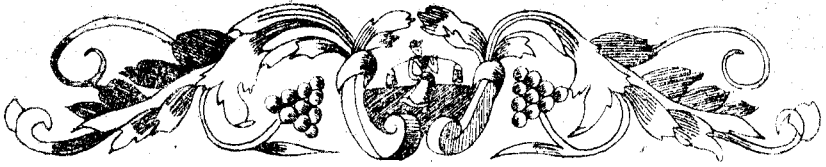
Від Редакції.

Зоснований з нагоди століття українського літературного відродження (1898), Літературно-Науковий Вістник впродовж двадцяти років свого існування, в тяжких умовах старого режіму незмінно ставив своїм завданням служити органом ідей і змагань поступових, демократичних кругів нашого громадянства, без ріжниць партійного орієнтування, і може похвалитись, що збирав на своїх сторінках найкращі белетристичні, публіцистичні й наукові українські сили, незважаючи на те, що не розпоряджаючи багатими засобами ніколи не міг вабити їх матеріяльними вигодами. Завсіди, від самого початку свого наш журнал був дефіцитним і підтримувався в перших роках львівським Науковим товариством ім. Шевченка, потім Українсько-руською Видавничою Спілкою і нарешті, в останніх роках Товариством підмоги українській літературі, науці й штуці. Але літом минулого року се товариство повідомило нашу редакцію, що далі як до кінця року воно не може його підтримувати фінансово, і редакційний комітет, після переговорів з ріжними видавничими товариствами, які не приставали на його умови, рішивсь спробувати власними силами повести видавництво в сім році, покладаючись на спочутте й підмогу громадянства. В критичний час, який переживає тепер видавнича справа, багато ріжних органів преси в останніх місцях апелювало до помочи громадянства. Наш, найстарший з українських журналів, думаємо, має теж несогірше моральне право апелювати до нашого суспільства. Коли кожна бібліотека української інституції — чи буде то кооператив, чи школа, чи якась установа, поспішить передплатити його, тепер же, з початком року, то се не тільки забезпечить існування нашого журналу, але й дасть змогу уложити плян видання не занадто скупий: від числа передплатників, особливо тих, які надішлють передплату в найблизших тижнях, буде залежати і великість книжок

нашого журналу, і висота накладу (число примірників), а значить і ціна книжок, і висота гонорару, себто можливість для співробітників за свої твори й статті діставати гонорар „голодчий“ чи відповідний до теперішніх умов життя. Все се річи не індиферентні для нашого культурного життя, і ми сподіваємось, що широкі демократичні круги нашого громадянства: організоване селянство, робітництво, інтелігенція, кооперативи, школи, самоврядування й усякі публичні інституції підтримають наш старий журнал в його бажанню послужити як найкраще нашому народови в сей трудний і відповідальний момент.

Київ, 1 січня 1919.

Молоді поети.

П. ТИЧИНА.

Месія.

Уявляю —
(Страшна мить!) —
Прийде, заридає з одчаю
І сонце затьмить.
Хтось кине слово п'яне:
— В розстріл! на тротуар!
І місяць встане
Як на пожегу.
Замість дощу, замість роси —
Каміння з неба...
І чийсь голоси:
— Не треба! не треба!
Каліка, поспішаючи кудись, наступить на дитину.
І всі будуть кричати без упину:
— Месію! Вітайте Месію!
— Осанна Йому, Він прийшов!
І кров
Смертний екстаз перетворить у мрію.

ДМИТРО ЗАГУЛ.

* * *

1.

За непроглядною заслоною
Живуть такі як я.
А тут чужою, незнайомою
Сумує день і ніч душа моя.

Я бю ся з тою перепоною
Вже сотні тисяч літ.
І думкою німою, нерухомою
Не можу вибитись на білий світ.

Чи хто руками міцно-сильними
Зірве заслону з царства дня?
Хто дасть мені зеднать ся з вільними,
З такими вільними, як я?

2.

Білий мармур. Ніж зі сталі
І блискучий молоток.
Хутче й хутче! Далі, далі!
В білий мармур цок! та цок!

Може вирізьбиш істоту,
Давши розум і чуття;
Може з крапель твого поту
Воскресиш нове життя.

Може знайдеш в нім розгадку
Власних болів і страждань,
Глибині свого упадку,
Далечинь своїх зітхань.

Все, що бачиш, — мертва форма,
 Мертва барва, рух і звук.
 Закляла Їх влада чорна
 Серед вічних сліз і мук.

8.

Впала м'аска!
 І пащу роззявила
 Чорна прірва страшного буття...
 Божа ласка,
 Чи сила діявола
 Нас позбавила втіхи життя.

Впала маска!
 Ми знову одурені,
 А сумління докори гризуть...
 Зникла казка...
 І будні закурені,
 Мов зажурені хвилі течуть.

Дайте маску!
 Ще раз замаскуємо
 Власне тіло і душу і хлам!
 Знову в казку
 Життя зачаруємо
 І змуруємо з відламків храм!

Дайте маску!
 Ми станемо рівними!
 Стануть лицарем зрадник і хам!
 Збудим казку
 Словами чарівними!
 Будем рівними нашим Богам!

ЯКІВ САВЧЕНКО.**О. А — ській.**

Розгорнулись в небі крила,
 Прилітає синій вечір,
 Уміра на крилах сонце.
 Сам я гасну і мовчу.

Не скажу нікому й слова —
 І натяком не признаюсь.
 Веть ся смуток мій вечірній,
 Ніби голуб, у душі.

Бють акорди мое серце,
 Серце не останню пісню.
 Все в ній сказано про тебе —
 Цілий всесвіт мені ти.

Хоч і жду я — не зустріню,
 Не побачу вже до віку.
 Тільки марю безнадійно
 І печалюсь по тобі.

Стука в серце мое осінь,
 Допрядає білу пряжу.
 А любов моя самотна
 Гине птицею в снігах.

.....

Потемніли в небі крила
 Сумно тане синій вечір,
 Сам я гасну, ніби вечір.
 Уміраю і мовчу.

К р о в.

...І підійшов до них Христос —

Із синіх вод — як білий птах.
 Квітками глянув: Чорним. Диким.
 А вколо — помста, гнів і крики,
 І Кров співа в сліпих словах.

А вколо регіт Вічних Сил.
 Глухі печери. Камінь. Мури.
 Скажено виють предки в бурі —
 І кровю бризкають з могил.

І враз печаль — акорди струн...
 В останнє плине плач Вечерні:
 — Ще раз піду в криваві стерні,
 Як птиця зойкну біля Трун...

.....

І гнів звіриний охолос.
Лягли на камінь. Стали ждати,
Кошлаті груди розривати —
І проклинуть когось за Кров...

Гуцул.

Що-дня до ночі. Біля муру.
Залізний регіт. Брязкогул.
Що-дня танцює біля муру
Залитий бѣзумом гуцул.

В руках, — ще з гір, — його трембіта —
Бо хто-ж заплакав би над ним?
Голосить чайкою трембіта,
Мов кровю краплить ся крізь дим.

Купе зузулею про гори,
Над серцем тужить, клянучи.
Пливуть в туманах рідні гори,
За ними — вітрові плачі.

А ті — поживелими кістками, —
Такі-ж бездомні, як і він, —
Проходять, стукають кістками,
Несучи сморід домовин.

І страшно, страшно біля муру.
Залізно стогне брязкогул,
Танцює, беть ся біля муру.
І серце рве собі гуцул.

Україна окремішна.

Наближаєть ся річниця незабутнього акту — проголошення самостійности й незалежности Української Народньої Республіки, четвертим універсалом Центральної Ради, 11(24) січня, котрим постановлено: „Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою Українського народу“.

Сим актом надавав ся формальний, правний вираз дійсному стану річей, який утворив ся перед тим і був констатований уже під час грудневої сесії Ц. Ради, при її закінченню 17(30) грудня. Українська Народня Республіка, утворена Ц. Радою в надії, що при тім буде збережена федеративна звязь з иншими республіками бувшої Росії, зісталась фактично окремішною. Поклики її уряду до тих урядів і організацій, які потворились в різних областях з упадком временного правительства Росії в справі сформовання федеративного об'єднання, зістались без відклику. Дві найблизші сусідки — совіська республіка Великої Росії й східньо-полуднева („югосточная“) федерація, що завязувалась з ініціативи донського козацтва, формувались на цілком протилежних соціяльних і політичних підставах, стояли в рішучоворожих відносинах між собою, і для Української Республіки завязувались тісніше з котроюсь одною значило накликати на себе рішучий розрив з другою. Кінець кінцем совіська республіка від ухильчивих фраз про признание Української республіки під умовою розриву з Доном перейшла й супроти неї до вітвертї ворожечі та повела воєнний наступ на Україну, бажаючи привести її в склад совіської федерації.

Українські партії, згуртовані в Ц. Раді, вважали потрібним скінчити гру з федералістичним терміном, яка йшла з різних сторін і під сим терміном укривала фактичне заперечення в теорії, чи фактичне нищення в дійсности всякого реального самоозначення українського народу, його державности і державного самопорядкування. Вони бачили себе змушеними поставити точку над і й представити в дійснім світі значінне і того воєнного наступу, що пішов з півночі, і того зривання з середини, що чинило ся з різних боків на Україні. Проголошення самостійности і незалежности Української республіки мали внести ясне світло в сї відносини. Справа федерації відкладалась на рішення Установчих Зборів, для даного ж моменту Українська Республіка проголошувалась самостійною і абсолютно-суверенною, незв'язаною ніякими звязками й обмеженнями.

На с'ім стала більшість українських партій. Але тим часом як для партій соціалістичних се був крок в значній мірі вимушений обставинами, акт з примусу, — для інших се було давно бажане останнє слово політичної й національної еволюції, від котрого не можна було допустити ніяких ухилень. Тим пояснюєть ся, що течія так званих самостійників не тільки не вважала свою ідею пережитою з проголошенням самостійности України, не признавала можливим після сього розпустити ся поміж иншими партійними групуваннями, які прийняли ідею самостійної України, а навпаки — зросла і зміцнилась, почувши реальний ґрунт і реальну ціль: безоглядну оборону принципу самостійности, без усяких застережень і уступок.

По тім як довгосподіване гасло самостійности було нарешті вивішено, більш ніж коли небудь, ясно відчулось і виступило на яв розходження в противні сторони ґруп соціалістичних, для котрих з с'ім останнім словом політичного будівництва увага повина була звернутись на здійснення завдань соціалістичних, і ґруп націоналістичних, для котрих всякі соціальні завдання мусіли бути відсунені на другий план супроти забезпечення політичної самостійности і всякі соціалістичні проблеми навіть гостро засуджувались, як експерименти небезпечні з огляду на національні змагання, а федеративна ідея ставала правдивим жуцелом.

Дивні перипетії, які пережила протягом останнього року федеративна ідея, дійсно могла зогидити се гасло, яке ще недавно було таким святим і милим нашому громадянству, що протягом цілих с'їмдесяти літ, від славної памяти Кирило-Методіївського брацтва, викохувало його в своїх найінтимніших гадках як найбільш благородну форму державного пожиття, найбільш демократичну, найбільш забезпечену від спокус шовінізму й імперіялізму.

Недавно на сторінках одної української часописи я прочитав навіть закид в опортунізмі кирило-методіївцям за сю федеративну ідею. Так сучасна злоба дня затемнює історичну перспективу й торгає найпевніші історичні вартости нашого минулого. Кепський знає нинішнього збаламучення!

Треба спустити з очей не тільки історичну перспективу, але й забути фактичні відомости, які ми маємо про кирило-методіївські плани, щоб зробити закид опортунізму началоположникам української політичної мисли 1840-х рр.

Федеральний принцип в практичнім своїм переведенню, розумієть ся, може бути дуже плястичним. Він може класти головну вагу або на

державний характер сфедерованих одиниць, їх суверенне право, можливо широкі політичні права їх органів влади і зводити федерацію сливе до конфедерації, — або пильнувати сили і впливу об'єднуючих федеральних органів, в них бачити головний осідок суверенних прав союзної держави, робити їх можливо незалежними від впливу сфедерованих одиниць, розширяти компетенції федерального центру коштом функцій органів сфедерованих, і тоді роля сфедерованих одиниць зближається до простої автономії, а їх державність стає тільки формою. Скільки ми можемо судити про політичні ідеї й плани кирило-методіївців, для них центр ваги лежав в широких державних правах поодиноких словянських республік, а не в зміцненню сили і влади федерального об'єднуючого центра. Той факт, що осідком федерального союму вони уявляли собі Київ, показує, що з ідеєю великоруської гегемонії вони розривали досить рішучо. А що ідеї українського імперіялізму були кирило-методіївцям чужі, про се нема що й говорити!

В своїм федералізмі вони були безсумнівно щирі, і опортунізмом їм докоряти нема ніякої підстави. Можна говорити про історичний романтизм, про ідеалізацію братського союзу словянських народів, що укладали вони собі, стільки ж черпаючи з історичної минавшини України — з таких плянів федерації, як Гадяцька унія, скільки і з євангельських, взагалі християнських мрій про братське пожитте народів. Але опортунізму тут не було — як не було і в федеративних ідеалах їх наступників. Вони — включно до нинішнього покоління — зовсім щиро стояли на тім становищу, що коли державність являється безсумнівною вартістю, як найвища форма й гарантія самоврядування, безпека найширших можливостей соціального, культурного й політичного будівництва, та політична окремішність зовсім не може вважати ся такою вартістю.

Се треба сказати не тільки про українських федералістів: федералісти інших національностей бувшої Росії стояли на тім же становищі. Се ясно показав „зїзд народів“, скликаний з ініціативи Ц. Ради в вересні минушого року. З виїмком частини (більшости) литовської делегації, яка стояла на ґрунті самостійности, інші зовсім щиро вважали федерацію користнійшою. Коли я говорив в програмовій промові, що державна окремішність лежить за нами, а не перед ними, й зовсім не являється нашим ідеалом, я виявляв щире переконання сього зїзду. Економічні й культурні звязки, що існували між народами й областями тодішньої Росії, ще представлялись безсумнівною вартістю. Об'єднання революційних сил, поступових і соціалістичних елементів всеї Росії, одність її революції — так само. Напруження, яких вимагало самостійне державне будівництво поодиноких областей та їх військова обо-

рона, здавалось такою бідою, без котрої ще можна обійтись. З другого боку небезпека тих гасл націоналістичної виключности, які ясно були видні під покривкою державної самостійности, змушували дуже обережно ставитись до неї всіх щирих прихильників демократизму й культури.

Ми зовсім щиро накликали тоді Временне правительство, що прислало й свого делегата на сей зїзд, аби ще в сїй останній хвилі, в дванадцятю годину єдиної нероздільної Російської держави воно пішло на зустріч домаганням народів і областей і активно, негайно взялось до перебудови сеї держави на принципах федералістичних. І я ще й у сїй хвилі думаю, що коли б тодішні керманічі Росії, в сїй момент, що справді (як незабаром показалось) був її дванадцятю годиною, пішли тою дорогою, на котру ми їх тоді кликали, то еволюція колвинної Росії пішла б була гладше, не так катастрофічно, і се може б було краще й для нас і для иньших народів і областей її.

Але ті керманічі не послухали нас, не вважаючи на заперечення їх делегата. В останні тижні свого існування соціалістичне правительство Росії найбільш недвозначним способом виявило свою централістичну фізіономію, непохитну вірність традиціям „єдиної неділимої“, розпочавши похід навіть против тої куцої автономії України, котру признало за нею своєю серицевою інструкцією.

„Тріумф федеральної ідеї“ в великоросійськїм громадянстві прийшов пізнійше, після большевицького повстання, коли Російська держава зовсім очевидно розлізлась до решти.

Десятки літ федералізм був найстрашнішим жупелом і російського уряду і великоросійської інтелігенції. І той і ся так зжили ся з ідеями централізму й унітарної держави, що в федералізмі бачили розділ держави, кінець державного звязку. Спеціалісти від державного права наводили 101 аргумент за те, що Росія не може бути перебудована на федеральну державу. Економісти й політики лементували про те, що вилученне України в федеровану одиницю відріже Росію від Чорного моря, від заліза і угля та приведе Великоросію до загибелі. Цілими десятиліттями Українцям та иньшим представникам недержавних народів Росії приходилось напружувати всі ресурси своєї красномовности, доводячи, що федералізація не єсть розірванне державного звязку; що перетворенне певних областей в державні одиниці звязані федеральним звязком не розриває ні економічних звязків, ні торговельної комунікації; що відокремленне України в федеровану одиницю само по собі не перерве довозу сировцю з полудня на північ, не перерве комунікації півночі з Чорним морем, і так далі, і так далі. Але сї аргументи,

приклад, факти з життя федерацій не могли переконати централістично-мастросені круги.

В урядових кругах проповідь федералізму підтягалась під поняття замаху на державну одність. Тільки часами можна було виступати з нею відкрито, частійше приходилось виручати ся езоповими натяками. В великоруських громадських кругах від федеральної ідеї відвертались як від замаху на стан володіння „русской“ інтелігенції, на економічні інтереси великоруського народу. Ті, що вважали себе поступовими з поступових і не відкидали ідеї федерації з першого слова, допускали федерацію на взірць американських Сполучених Держав: перетворення губерній в федеративні одиниці, дорогою поширення земської самоуправи. І вже зовсім „білими воронами“ були ті кілька Великоросів, з котрими можна було говорити про справжню федерацію на основах національно-територіяльних.

Супроти такої рішучої неохоти до федералізму у найбільшій з народностей Росії надії на перетворення її в союзню державу весь час були дуже малі, і з огляду на се українським політикам приходилось ставити подвійний постулат: автономії для України на випадок заховання унітарного характеру Російської держави, і федерації як постулат загальніший, українське *practerea senso*, що на випадок свого здійснення покривав собою постулат автономії. З огляду, що накинути великоруській народности против її волі федералістичного принципу було неможна, приходилось напірати на постулат автономії, як найблизший вивід з принципу самоозначення національності і областного самоврядування. Коли ж Великоросія відмовляла Українцям і автономії, а федеруватись не хотіла, то з цього Українцям був оден вихід — шіти дорогою повної окремішности. І се стало ся.

Але коли стало ся, тоді відразу просвітило ся в головах російських централістів. Вони всі — й українські общероси, й великоруські централісти, і заграничні прихильники єдиної неподільної Росії відразу стали завзятими федералістами. Вони з конфузом каялись в своїм недавнім засліпленню й сповідали ся в радикальній переміні свого політичного світогляду: вони переконались, що Росія не могла довше істнувати як держава унітарна, вона може бути тільки федерацією, се ясно як день! Українці мали цілком рацію, коли стояли за федеральній устрій; федералізм — се єдине гасло! Українці, як випробовані проповідники федералізму повинні взяти на себе ініціативу перебудови Росії на федеральнім принципі й зібрати наново її частини під сим гаслом!

Федеральний захват все зростав, але з нього все яснійше виступало дуже своєрідне розуміння федерального принципу в сих кругах.

Було ясно, що люде хапають ся федерації як топельник дошки рятунку, в надії виплисти на ній і витягнути кінець кінцем єдину Росію. Повторялось на різні манери федерацію, але говорилося при тім про відбудованне Росії зовсім не в федеральній формі. Так як перед тим справжнім федералістам приходилося відкривати всі заставки красномовства, переконуючи, що федералізм зовсім не означає розділу держави, так тепер приходилося доказувати, що під сим гаслом зовсім не можна розуміти відбудовання єдиної неділимої — збирання земель методом Івана Каліти, оружним підбоем, силами України, Дону чи якоїсь иньшої воєнної бази.

Неважаючи на всі сі проби опам'ятання неофітів федералізму, раж їх все підіймався, розпухав, виростав на дріжджах туги за добрим давніми часами, аж нарешті тріс і виявив своє внутрішнє єство переверотом 15 надолісту — проголошеннем обєднання України з Росією на предмет відбудування єдиної Росії.

Федералізм був скомпромітований сими комівояжерами єдиної неділимої Росії над усяку міру, загиджений в очах всякого щирого прихильника не то що самостійности, а якого небудь самоозначення українського — до останнього. Коли люде говорили про федералізм, а заразом не могли помиритись навіть з політичною автономією України, і переводили мову на якусь автономію культурну, — як його вже й уживати такого терміну, в котрий люде ухитрюють ся вклатети такий дивовижний зміст!

Одначе термін таки не виний тут, і навіть після всеї сеї немилосердної компромітації нема чого відрікатись його — тільки...

По перше, треба твердо пам'ятати, що федерація се ніяка маска для замаскування унітарности, єдиної держави, а щось вповні протилежне. Се добровільне обєднання суверенних держав, які не припиняючи свого державного життя, не зрікаючи ся ні своєї державности, ні суверенности, добровільно, за свобідною угодою передають де що з своїх державних функцій певним федеральним, за спільною згодою уставленим органом.

Нормальним признасть ся такий порядок, де держави, перед тим вповні окремішні, обєднують ся зпочатку більш зовнішними зв'язками, конфедералістичного типу — конвенціями торговельними, митовими, військовими, і тільки випробувавши сі зв'язки, солідарність інтересів, можливість спільного пожиття переходять до зв'язків органічного характеру—до утворення конгресу, котрому передають ся законодагні

функції в певних справах. Тою дорогою, очевидно, мусіла б піти при федерованню і наша республіка, — але тільки з часом!

Зараз тепер, коли все ще тільки рух, тільки змагання, тільки сподівання, тільки боротьба, про се не може бути ніякої мови. Для того щоб творити федерацію на розум, на літа, а не для авантюри і експериментів, треба знати з ким федеруешся і для чого федеруешся — для охорони яких інтересів, для забезпечення яких провідних принципів, основ свого життя зав'язуеш свій зв'язок, зрікаєшся своїх прав на його користь і приймаєш супроти нього обов'язки.

Бо федерація зав'язується не для того, щоб тицьнути комусь до рук владу, утікати від державних обов'язків, од відповідальности за інтереси державні й народні, й сотворивши собі федеральне правитель-ство перейти супроти нього на становище невідповідальної опозиції та зайнятися своїми партійними чи приватними справами. Держава зістається державою і в складі федерації, і федеральне об'єднання творить ся не на те, щоб потім з ним боротись і витрачати на сю боротьбу соціальну енергію, а щоб мати в ній поміч і полегшу для здійснення своїх політичних, чи економічних, чи соціальних завдань. З'язувати в федерацію держави з цілком супротивним укладом, з зовсім розбіжними тенденціями, без якогось дійсно об'єднуючого моменту, який би нейтралізував сю розбіжність, — се було б запрягання од одного вола лебедя, шуки й рака, паралізованне всякої творчої соціальної роботи, марнованнем народніх сил на між-державну боротьбу, на фе-деральні напруження.

Те ж саме треба сказати про федерованне в стані внутрішнього руху, замішання, хаосу. В середині самої нашої республіки йде напружена боротьба, важуться різні соціальні сили, які ще не знайшли формули пожиття, не оцінили своїх засобів, не зложили міри своїх потреб і вимог, і ще кожної хвилі можуть кинути ся до внутрішньої боротьби та усобиці. Так само в сфері національній: против українських національних домагань ще стоять різні групи, пригнані, з камінем за пазухою чекаючи хвилі, коли можна буде докінчити розправу з „українізацією“, так світло зачату за гетьманських часів. З'язуватись тепер тіснішим державним зв'язком з якоюсь иншою областю — се скакати в безвість, йти на необчислиме.

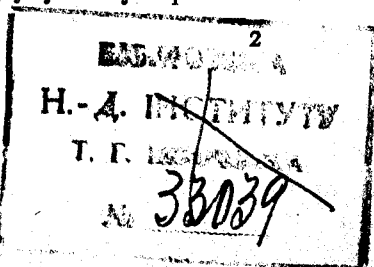
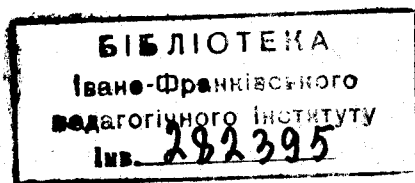
Хто зна, які наслідки матиме сей зв'язок на наші відносини, як він вплине на обоюсторонні відносини різних супротивних сил, знейтралізує їх чи перекине кінцем вагу в котрийсь бік. В кожнім разі він не упростить, а ускладнить ще більше наші внутрішні відносини і зробить процес їх формовання ще довшим, їх кристалізацію ще більш затяжною.

Бо ж усі сусідні краї стоять так само в стані внутрішньої боротьби і незрівноважености, як і ми. В них боряться і хвилево переважають різні сили — там монархісти, там народоправці, там пролетаріят, там селяне, там поміщики. Зв'язати в такім не зрівноваженім, в такім хаотичнім стані все се до купи, значить витворити хаос, анархію, заколот ще більш затяжний, ще більш безнадійний, ніж який тепер стоїть в кожній області зокрема. Коли до внутрішнього напруження і незрівноваження її прилучать ся ще впливи з інших зфедерованих областей, або тоді як у ній почнуть якось уставлятися відносини і стане виходити якось рівновага, елементи переможені будуть хапатися за сусідів, за їх поміч і впливи та розпочинати з сею підмогою на ново боротьбу і змагання, то такому чортівинню й кінця не буде!

Річ очевидна, що коли у нас є ще крихта розваги й любови до свого краю й народу, ми на се не можемо йти. Мусимо самотужки перейти свій внутрішній процес, своїми силами й засобами привести свою республіку до ладу, поставити її на ноги твердо, і тільки тоді думати про державний зв'язок з иньшими державами, котрих фізіономія так само повинна в тім часі бути нам ясна, і ми повинні знати, з ким, на чім і для чого зв'язуємо свою республіку, свій край, свій нарід. До того часу Україна, очевидно, мусить бути окремішною державою й не може пускати ся на ніякі федералістичні експерименти.

Далі, не може бути й мови про якийсь обов'язок для українців федерувати ся невідмінно в рядях колишньої Російської держави, або кажучи старою термінологією — у всеросійськім масштабі. Всеросійська збиранина областей „від Молдавана і до Фіна“, від Пруту до Камчатки, зав'язана старим російським режимом, відійшла в область історії й ніхто не має обов'язку її привертати до життя. Механічні зв'язки й примус сотворений російським штиком і утримуваний російським жандармом і поліцаєм, Богу дякувати, нарешті трісли. Розпала ся „тюрма народів“, всеросійська бастілія, і нема чого переводити, хоч би й у нових, федеративних формах той старий примус спільного позиття для областей і народів на тій підставі, що їх колись разом загнано до сеї в'язниці й тримано під одним ключем. Бог з нею, з сею спільністю тюремного мешкання. Федеративний зв'язок мусить будуватися, знов таки пригадуємо, на принципах добровільности, й нема чого тягнути когось до нього силоміць на тій підставі, що сумної памяти російське царство притягло було собі під власть ту чи иньшу область. Се ширі прихильники федерації, котрі під її покровом не задумують утворити нових

Л.-Н. Вістник, кн. I.

лещет для областей і народів колишньої Росії раз на завжди мусять відкинути, коли не хочуть нової, тяжкої компромітації федеративної ідеї.

Наші діди з кирило-методіївського братства укладаючи свої плани федерації теж не держали ся рямців російської імперії: вони мріяли про федерацію всесловянську, словянське братство, зложене за добровільною угодою.

Ми мріємо про федерацію світову. Всеросійська федерація для нас не являєть ся нічим особливо цінним. Разом з усіми соціалістами світу ми хочемо федерації всесвітньої. Наскільки се завдання здійснимо або не здійснимо, близьке або далеко, ми сього не знаємо, і ніхто сього не знає. Ми тепер тут на Україні живемо як ті люде в печері, що тільки в руху світла й тіней відгадують, влучно чи хибно, те що дієть ся на широкім світі, — як описує в звіснім діяльогу Плятов. Але й люде з ширшого світу не знають в сій хвилі, на чім вони сидять в сей мент і що їх чекає в найближшій часі. Вони так само не можуть в сій хвилі складати на певне ніяких трівких політичних комбінацій.

Тепер все ще в руху, в процесі творення. В міру того як оновлена по великій руїні земля відкриватиме лице, в міру того як вияснятись ся, хто, які соціальні елементи й сили провадитимуть і даватимуть напрям новому життю в тих чи інших краях, чи на всім світі, ми будемо бачити, на скільки близька та федерація всесвітова, чи принаймні частинно-світова, європейська, котра б мала дійсну вартість як мета і програма федерування.

Поки ж що перед нами велике і тяжке завдання соціального і політичного будівництва на Україні. Тут мусять бути заложені тверді, непохитні підстави демократичного і соціалістичного ладу, щоб у які небудь звязки чи з ближшими своїми сусідами, чи в ширшій плані, Українська республіка входила як твердо скристалізована соціально і політично державна одиниця, а не якась туманна пляма, податна на всякі зміни і впливи.

До того ж часу коли сей момент повного викристалізування не наступив, всі хто щиро приймає до серця інтереси українського народу, повинні дбати про захованне української окремішности від сторонніх впливів і вмішань. Приклад того як прихід німців на Україну розбудив енергію різних не демократичних, не соціалістичних, анти-українських елементів, на те, щоб зломити лінію соціально й політичної революції України та кинути на дорогу реакції й ліквідації, нехай зістанеть ся наукою всім! Україна мусить будувати ся власними руками її трудящого народу без посторонніх впливів і втручань,

і в процесі цієї будови вона в кожному разі повинна віставатись окремішною.

На сім стали соціалістичні українські партії рік тому, на тім мусять стояти й тепер. Неминучість такої тактики мусять зрозуміти всяка об'єктивно настроєна людина!

В. САМІЛЕНКО.

Думи Буття.

I.

Символ віри.

Вірю в єдиного Бога: крім Бога нічого немає,
 Вірю, що є тільки дух, космос же прб'яв його.
 І що свідомість моя єсть око єдиного Духа,
 Котрим себе озира втілене в космос Буття.
 Вірю, що світ матер'яльний не єсть абсолютна реальність,
 Вірю, що час і простір теж абсолютні не більш:
 Вічність не більша ніж мить, як і мить не коротша за вічність,
 Точка й безмежність світів у Всеєдинім — одно.
 Вірю, що втілення духа, котр'є ми вбачаємо й чуєм,
 Справді є зовсім не те, чим ми вбачаєм його.
 Тілом і духом обмежені, що воно є, ми не знаєм,
 Хоч до спізнання все більш ровум наближує нас.
 Вірю, що межі розсунуться сили людської істоти,
 І крізь зав'ісу Буття зможемо ми зазирнуть.

II.

Свідомість.

Чи реально я існую?
 Що таке моя свідомість?
 Як пог'одити єдиність
 З існуванням душ без ліку?

По планетах незчисленних,
 Що в краях безмежних плинуть,

В. Самійленко: Думи буття.

Скільки душ людських — і кожна
Є собою світ окремий.

І свідомість кожна — космос,
І немов Буття окреме,
Дух од інших незалежний,
Що весь світ об'єктивує.

Чи не є свідомість наша
Те єдине, те найвище,
Що втіляєть ся в природу,
Робить атоми живими?

Може иньшої й немає,
І єдиність звук порожній?
Може тільки дух наш творить
І Буття й його закони?

Ні, хто створений, не творить,
Я не вірю, щоб маленький
І обмежений на силах
Дух наш був творцем найвищим.

Я не вірю, що Єдиність —
Тільки душ окремих сума,
Як не може світ складать ся
З незалежних елементів.

Що ж таке свідомість наша?
Дійсний справді, хоч маленький,
Нерв чуткий, котрим Єдиність
Відчуває існування;

Нерв живий Буття живого,
По-за часом і простором,
Що в клітину матерьяльну
В тілі нашому втілив ся.

Грудень 1918 р.

ПАНАС МИРНИЙ.

Повія. *)

РОМАН.

З народнього життя.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

СТОРЧ ГОЛОВОЮ.

I.

Сіло сонце. Легенька тінь ночі упала на землю. Заблищали зорі в чистому небі, показав ся і місяць з-за гори, — повний, червоний, неначе в бані паривсь. Сумно позирнув він крізь пил та куряву на людську біганину, на чудний гук міста. Не спить воно, та ще й не збираєть ся спати. По комяних вулицях торохтять возчики, по під заборами снують люде, у кожній хаті горить світло; а великі будинки неначе в огні палають; з їх розчинених вікон ллють ся де співи, де бренькіт... Почало ся окреме городське житте — житте ночі... Село не знає його, бо не знає і ті!

*) Перші дві частини сього давнього твору були надруковані в українському альманасі „Рада“ на 1883 рік — перша частина і на 1884 рік — друга.

В першій частині було розповідано про житте селян взагалі і з окрема — про долю дочки колишньогось крепака — Христі Притикивни, — як їй жило ся в батька та матері, як батько під забойну та люту зіму, упрохавшись з своїми лишками в сусіди до кума Здра, виїхав з ним на Варвари у город на ярмарок, звідки уже не вернув ся: спровавшись, він пішки пішов до дому, та у дорозі й замерз; як се лихо одбило ся на долі матері й дочки, котру уподобав син зборщика Грицька Супруненка, що через се зненавидів Христю і всяко наміряв ся вижити її з села, бо признавав її, як убогу, не до пари своєму синові; як він підбивав мирян відібрати у вдови чоловічий наділ, та як се йому доскочити не вдало ся, він вдарив ся за порадою до колишньогось волосного писаря Загнибіди, що переселив ся у город і там крамарював; як Загнибіда, написавши росписку від покійного Притики

страшенної задухи, що здіймається у день з кам'яних улиць, з напечених сонцем стін, з тісних смердючих дворів і що не дає дихати, не дає жити. Про те не знає село. Примостившись на просторій просторості, серед широкого поля, укрите густими садками, оторочене кругом левадами, з річкою на краю, а іноді й посередині, — воно дише і в день [прохолодою. А в ночі?.. Хоч би ставало тієї короткої літньої ночі на відпочинок після денної праці, бо не встиє заблизмати світ над землею, як уже й продерають ся хазяйські очі, уже здіймають ся натомлені руки на працю.

Не те у місті: там не має ні просторих левад, ні густих садків; там шматок місця потрібен під будівлю, котра б приносила більш користі, грошей і там оселились люде не полевою

буцім той зазичив у його 5 карбованців, подав позов у суд на вдову і як їй не було змоги сплатити сього довгу, то суд присудив, щоб його одслужила Христя.

В другій частині розповідається про життя Христі у наймах в городі — як її відводив до Загнибиди соцький і що вона там стріла: [Загнибіді, — давньому каверзникові і заволоці, що ненавидів свою жінку Олену, зразу кинулась у вічі Христинина врода і він почав лабузнитись до неї; очивидячки се виявилось під час великоднього бенкету, коли їй довело ся утікати під комору, де вона цілу ніч перекочувалась; на другий день жінка Загнибиди умовляла Христю не вдаряти на п'яні витрибеньки її чоловіка і розказала їй про свою гірку долю; Христя проняла ся жалем до своєї хазяйки, що була дуже добра і в свою чергу [чуло відносилась до наймички і коли Загнибіда на кілька день виїхав з города, вона пустила Христю у село провідати матір; що побачила Христю дома і які переміни лучились у селі; як її якесь невідоме почуття поривало вернутись назад у город і коли вона вернула ся, то йдучи базаром побачили хазяйську крамницю відчиненою, — ознака, що хазяїн вернув ся раніше неї; як її се перелякало, а ще більше вона злякала ся, коли дома застала хазяйку непритомну. Христя з нестямки кипалась всюди, щоб зарядувати хазяйку, та та, не приходячи до памяти, померла, тоді Христя [замислила ся, — що ж їй тепер далі робити і чи не краще буде — кинути все та утікати до дому? На той саме час лучив ся Загнибіда і, ткнувши їй у руку якусь сіру бумажку за вірну службу, сказав їй, щоб вона йшла собі з Богом. Христя вернула ся до матері і як під час трусу знайшли у неї ту бумажку, яку дав їй хазяїн, то виявилось, що то 50 рублева бумажка. У селі про се пішли усякі поговори; а коли притягли Христю до діла про наглу смерть Загнибиди і арештували, то нещасна її мати не видержала і, занедужавши, швидко померла. Хоч Христя і вернула ся, бо її знайшли не причетною до того діла, та саме під час похорону матері. Се її так уразило, що вона рішила кинути рідне село, що так дало ся їй у знаки, і піти шукати кращого місця.

Третя частина розповідає далі про долю Христі у наймах в панів, і що з сього вийшло. Дрібнішче про се довідають ся шановні читачі, коли буде їх ласка прочитати сю давно вже виготовлену до друку частину, що залежала ся так довго через те, що авторові хотіло ся разом випустити у світ ще й четверту і п'яту частини, які за браком вільного часу дожидають ся своєї черги, коли до їх можна буде рух приложити, щоб як слід виготовити.

праці — гречкосії, та хлібороби, а городської: ремесники, купці, крамарі, пани — воєнні й невоєнні, служачі, жида — в ярмулках і без ярмулок, в дорогих саєтах, в драних балахонах... Все те живе тільки на гроші, все те купує, що потрібно для життя, а не своїми руками добуває. — Там житте ніколи не вгаває: одно спить до пів-дня, друге з пів-дня. А ніччю, як скриєть ся пекуче сонце, спаде денна задуха — тільки й дихнеш свіжою прохолодою, тільки й посидиш з добрим чоловіком, перекинеш ся з ним живим словом, а часом і погуляєш до сходу.

Он і в Антона Петровича Рубця зібралась невеличка купка. Прийшов член земської управи, капітан Селезнев, височенного росту, з страшенно довгими рудими вусами, такий голінний до карт, що йому й Істи не треба, аби було „зелене поле“; Хведір Гаврилович Книш — йому підручний. Вони застали тут Колісника, котрий прийшов до хазяїна побалакати за дуже низькі ціни на м'ясо. Колісник добре знає, що посуху якось і балакати не приходиться ся і, йдучи захопив пляшку доброго рому. Перед вечером гарненько усілись вони на ганку, що виходив в невеличкий садок і смоктали ромок з солодким чаєм.

— Зовсім обидно, Антін Петрович; їй Богу, зовсім обидно! Відкав ся Колісник. — Ви тільки подумайте: віл стоїть 60 карбованців, а м'ясо по 8 копійок хунт. Скільки його з вола потягнеш? Одрубай голову, одрубай ноги, — добре-добре, як пудів на 15, а більше усього 18 — набереть ся. От ви і лічіть: по три карб. з семигривенником пуд, — 15 пудів — 48 карб., не достає 12. З чого його брати? Шкура 7—8, хай 10 кар.; а 2 карб. на голову та ноги?.. От ви й дивіть ся... Собі на убиток!

— А, бач, торгуєте? — одказав хазяїн глитнувши чималий коток чаю, від котрого його бліде обличчя ще більш зблідло і тільки сірі очі заграли невеличкими іскорками, та рижі баки захитали ся.

— Торгуємо як, бодай уже так не торгувати! Торгуємо, — бо як устрянеш в одно, то... як там кажуть: привикне собака за возом...

— Невже по 60 рублів скот купували? — спитав ся знову хазяїн.

— Та добре як що по 60 і отож тільки й бариша. А як те-пер прийдець ся купувати?.. Хе! пропали ми, зовсім з головами пропали! — бідкав ся Колісник.

— А там може і таксу прибавлять.

— А поти прибавлять, то ми без сорочки зостанем ся. Ні, вже Антін Петрович, ви наш заступник, ви наш і благодітель, — похлопочіть уже за нас.

— Хіба воно від мене? Сам голова назнача ціну... А я? мені що? Моє діло таке: кажуть робить — і роби.

— Та голова — головою, а ви там усему голова! Йй Богу, правду кажу, Антін Петрович; Йй Богу не брешу!.. Уважте... згляньтесь... А ми вам — якого хоче м'яса беріть, дурно беріть... скільки хочте!..

— Бач куди вони забрали ся, — на прохолоду! — окрикнув Книш, виходячи до їх на рундук: — а ми з капітаном по всіх хатах шукаємо; та вже Пистина Івановна вказала.

Антін Петрович подав Книшеві руку, поздоровав ся і посунув ся геть, даючи гостеві біля себе місце... Колісник собі підвів ся.

— Сідайте. Де ж капітан? — пита хазяїн.

— Він там — і мотнувши на хати головою, сказав Книш. — А ви все чайок попиваєте?

— Та так, прохолоджуємо ся. Парить, так парить! Ми от з ним і вийшли на свіже повітре.

— А тут у вас гарно: садочок, квітки коло крильця. Се вже видно Пистина Івановна кохаєть ся? — пита Книш.

— Усі разом і вона трохи. А що ж се там капітан робить? Капітан! капітан! — гукнув хазяїн.

— Іду! — роздав ся товстий охриплий голос і на дверях показав ся Селезнев, чорний, височенного росту, він, як индик, виступав і трохи не вдарив ся головою об одвірок, та захопив ся прихилити ся.

— Какъ? — крикнув він, подаючи хазяїну руку, — еще и не готово?

— Чого не готово? — спитав ся хазяїн.

— Какъ чего? Зеленого поля нѣтъ! — І Селезнев махнув так рукою, що аж досяг Колісникової голови. Той усміхнув ся своїм широким червоним обличчям і посунув ся геть.

— Извините, — прогукнув Селезнев, поклонившись боком Колісникові.

— А чаю, Константин Петрович? чаю! — роздав ся з-заду його жіночий співучий голос і незабаром показала ся на крильці панїтка; помірнього росту, білява, з блакитними очима, прямим тоненьким носом, на лиці свіжа, румяна.

— Можно. Можно и чаю. Тільки какой-такой порядокъ, Пистина Івановна? — лебедів перед нею увиваючись капітан. — Ужъ не знаю когда і карти держаль въ рукахъ. Пойду, думаю къ нему; а вотъ і въ него ничего нѣту.

— Буде, все буде, — утїшала його Пистина Івановна. — Тїльки по-переду чаю напийтесь. Я ось зараз... — І з сим словом вона скрила ся у хату.

Селезнев сїв коло Книша, сопучи. Колїсник стояв аж коло східців, витирав своє широке лице червоним платком, мняв ся, не знав, що йому робити.

— А ви чого стоїте? — повернув ся до його Антін Петрович, — Сїдайте, сїдайте; чай будемо пити.

Колїсник примостив ся на самому крайку лави. Селезнев з під лоба дивив ся, на його, міряв з нїг до голови очима.

— Партнеръ? — випалив далї, наче з рущниці, дивлячись на Колїсника.

— Що zvolите питати? — спитав ся його той, як жар займаючись.

— Ні-ні, не грає, — одказав хазяїн.

— Чортъ съ нимъ! — прогукъ басюкою Селезнев.

— А-а... в карти? — догадав ся Колїсник. — Не вмю і в рукахъ держати. Се не наша забавка, Господь з нею!

Тут саме дївчина принесла на підносї два стакани чаю і подала їх Книшеві і Селезневу. Невисокого росту, кругловида, чорнява, одїта по городянському: у темній керсетці з червоною облямовкою, у рясній сїдницї з білим, як снїг, попередником; невеличкі черевички на ногах з зеленими застїбочками. Все те нове, блискуче, як блискучї чорні її очі, як і довга коса, вичесана та заплетина рожевими кісниками... Все то на їй так привітно виглядає, все бере на себе очі.

— Это откуда у тебя такая взялася? — спитав Селезнев хазяїна, коли дївчина, віддавши чай, скрила ся у хату.

— А що? запала в око? — зареготав ся Рубець.

— Ну, что — запала! Дївка, какъ есть дївка — настоящая! Не нашихъ городскихъ шлюхъ, — бубонів Селезнев.

— Та вона чогось менї по знаку; я її десь бачив, — казав Книш.

— Бачили? Ні, такой ви зроду не бачили! — реготав ся Рубець.

— Да ну, не дури; говори гдѣ взялъ? — напіра Селезнев.

— Наняв. Недавно наняв, — повідав хазяїн. Вихожу раз на базар, — стоїть дівчина-селянка. — Ти чого, питаю, стоїш тут? Винесла що продавати? — Ні, каже, найматись... На ловця, думаю, і звір біжить. Я саме свою комнату розчитав... ледащо великої руки було! — Я до неї; роспитую, чи служила до сього. — Служила, каже. — У кого?.. У кого б ви думали? — спитав ся хазяїн, помовчавши.

— Всі тільки дивились на його і ждали одказу.

— У Загнибіди! — випалив Рубець.

— Та-та-та... — затарабанив Колісник. — Знаю, знаю; бачив-бачив... Христею зоветь ся?

— Христею, — одказав хазяїн. — Як сказала вона мені у Загнибіди, то я й задумав ся, — почав він далі.

— То-то я й дививсь що знайоме обличчє, — перебив його Книш: — десь я її бачив. А я ж її у поліції бачив. Її пригнали на слідствіє?

— Отож і мені страшно стало, — хвалить ся Рубець. — Чутка ходила, що дівчина задавила Загнибідиху. А гляну на неї, — щось не вірить ся щоб така давила. — Ти, питаю, коли служила? Думаю: може давно коли, може се не та. — Оце, каже, після смерти хозяйки одійшла. — Так ти та сама, що, казали, задавила хазяїнку? питаю її; а вона у слъози, як зарідає! — Чого ж ти плачеш? Та як же, каже, — через ту брехню немає мені просвітку. Ось другий день стою; питає хто: де була? — Одкажу, — зараз і назад. Подумав я: коли б вона справді була винна...

— Та то її вплутав Загнибіда, щоб затягти діло. Потім сам у сему признав ся, — перебив Книш.

— Та постойте ж бо, — одказав хазяїн. — Подумав ото: коли б була винувата — не пустили б її; та й кажу їй: пожалуй я тебе найму, тільки попередю справлю ся де слід. — То найміть зробіть милость, — просить сама. Привів я її до дому, а сам — до слідователя. І от, як ви кажете, що то її Загнибіда вплутав, так і слідователь каже... Так я її учора й договорив.

— А дорого? — спитав ся Книш.

— Десять рублів, на моїй одежі.

— Талан! — скрикнув Колісник.

— Питаю її: що за рік? А вона: що хочете, тільки на вашій одежі. — Кажу десять буде? — Буде, одказує. На тому і порішили.

— Дурна селянка! — смієть ся Колісник.

— Та як що вона і далі буде, — повідав Рубець, — то я її і 20

дам, — Господь з нею! Адже куховарці плачу з карбованці на місяць, а що з неї? Тільки й того, що обід зваре; а як отдала обід, — то зразу і поминай як звали! А ся, може, хоч хати не покине.

— То ще поки не роззнакомилась. А от підождїть, москаля наживе — почне, як і всі, бігати, — увернув Книш.

— Правда ваша, правда, — каже Колісник. — У мене з села була. Спів-року просто люба — мила, хоч у вухо бгай, а познайомилась з москалями — зараз і пішла у хльондри. Що ті москалі лиха з слугою роблять!

— Що москалі — то москалі, — умішав ся Рубець, — а то ще й такі як у мене куховарка. Зараз і почне нашіштувати та наставляти: і того не роби, і то — не твоє діло; і води не носи і грядок не поли. Думаю розчитати, прокляту! За одно й держу: ніхто кращого борщу не зварить, як вона, — їм — не обім ся! За теж і зло не-аби-яке: коло печі не стій, нічого не кажи, ні в віщо не мішай ся, — так зразу і присне, так і палахне в гору!

— Городська, городська, — мовив Колісник. — Се, вже коли городським миром помажуть ся — пиши пропало!

Тут саме увійшла Христя за порожними стаканами — і розмова стихла.

— Ну, а за що ж то Загнибіда загубив свою жінку? — спитав ся Колісник, коли Христя вийшла.

— За що? Хто ж його знає за що, — повідав Книш. — Усяко кажуть; одні його винуватять, другі її. Вона, кажуть ревнива дуже була... Він їздив кудись, та забарив ся на один день, вона й напала ся... Ну, він і попомняв...

— Добре попомняв, що й на той світ одправив. Ні він таки лихий був, а вона дуже добра. Я знаю, її, вона кума моя; і його знаю, — завзятий! — толкував ся Колісник.

— Да о чемъ мы толкуемъ? — гукнув Селезнев. — Играть то будемъ, или нѣтъ? — випалив він, виавірівшись на хазяїна.

— Зараз, зараз, — замовив той. — Христе! як би столик сюди принести!.. Чи може у бесідку підемо? Тихо тепер, засвіtimo свічку і — катай — валяй!

— Да миѣ все равно. Кого ж четвертымъ?

— Хто ж четвертим? — пита хазяїн. — Нема четвертого.

— А ваш кватирант? — спитав Книш.

Рубець тільки махнув рукою.

— Не гра?

— Другим Бог і квартиранта пошле такого, як слід — одказав Рубець. — А в мене нелюдим якийсь: все сидить у своїй хаті.

— Щож він робе? — спитав Книш.

— Пише щось, читає...

— Дуракъ видно! — рішив Селезнев.

Колісник зареготав ся, а за ним і Книш.

— Само собою — дуракъ! доводе Селезнев. — Молодому чело-вѣку погулять — поиграть, а онъ сиднемъ сидить въ комнаті. Молодому чело-вѣку все нужно знать, все видѣть, — да!.. За баришнями ухаживать?

— І не дума, — одказав Рубець. — Кажу ж: сидить собі у хаті. Ото тільки й виходу у його, що служба.

— Ну, дуракъ и есть!

— А наші людці хвалять: немає, кажуть, там чоловіка за його вдатнійшого, — каже Колісник.

— Та він-то не дурний. Начитаний; по книжному так і гвоздить! — правує Рубець.

— Изъ новыхъ значить! Ужъ эти мнѣ новыя! Ничего никогда не видѣль, никакого дѣла не работаль, а критиковать — давай! Слышали: корреспондентъ проявился... Описаль всю нашу Управу.

— Ну? — гукнули разом Рубець і Книш.

— Да-а. Тамъ такого наплелъ — страсть! За всѣхъ, за всѣхъ накаталъ!.. Я то ничего; я старый капитанъ, обстрѣлянный; меня этимъ не проймешь; а вотъ другіе — возмущаются. Предсѣдатель говорить: непременно нужно въ редакцію писать — хто такой; да въ судъ жаловаться. На свѣжую воду вивестъ!

— Може й наш. А що ви думаете! може й наш, — одгадував Антін Петрович.

— Нѣтъ, — заспокоїв Слезнев. — Училишка есть такой. Новый училишка прибылъ; низенькій, чорненькій, плюгавенькій. Вотъ на него говорятъ. По крайней мѣрѣ почтмейстеръ говорилъ, что онъ какую-то рукопись отсылаль въ редакцію. Да чортъ съ нимъ, совсѣмъ! Когда же въ карты? — гукнув Селезнев.

— Зараз-зараз, Пистина Ивановна! Христе! а що ж, столик?

Христя винесла столик, за нею вийшла і Пистина Ивановна.

— Столик у садок, у бесідку, — порядкував Антін Петрович. — Та распорядись, Писточко, свічок туди; воно б годило ся на другий столик — водочку — закусточку.

— Прощайте ж, Антін Петрович, — уставши, прощав ся Колісник.

— Прощайте.

— То як ви скажете: надіятись нам?

Антін Петрович скривив ся.

— Не знаю. Кажу ж, як голова, — одказав, угинаючись.

— Ні вже згляньтесь! — прохав Колісник і нагнув ся над ухо.

— Добре-добре. Приходьте завтра в думу, — швидко одказав він.

Колісник уклонив ся усім і грузько ступаючи пішов через хати!

— От і принесе його! Мужик-мужиком, а сиди з ним, балакай,

— жалів ся Антін Петрович.

— А въ шею! — гукнув Селезнев.

— За таксу видно? — угадував Книш.

— Та всего потроху, — заминав Рубець.

— Ну идемъ, идемъ, — сказав Селезнев, спускаючись із рундука у садок.

За ним повагом пішов Книш, за Книшем — хазяїн. Усі не забарили ся скрити ся в темній гушавині молодого садка. Там, серед його, у невеличкій бесідці, на розчиненому столі, горіло уже дві свічки, освічують горні закапсикки бесідки, стіл, на котрому лежало дві колоди карт. Селезнев перший ускочив туди, вхопив карти у руки, почав їх шпарко тасувати.

— Живіть! живіть! — гукав він на Книша та Рубця, що повагом ішли собі, гомонячи про садок.

Книш дивувався, що так рясно овоч уродила, коли усі скаржились на недорід. Рубець звертав те скаржінне на людську ненажерливість; розказував коли якого дичка посадив, яку щепу щепив, яку калірував.

— Готово! — скрикнув Селезнев, як вони наближались до бесідки.

— Уже сей і капітан завзятий! Не дасть і погомоніти, — увіходячи, обізвав ся Рубець.

— О чемъ тамъ еще калякать, когда дѣло ожидается? Прощу карти братъ, чья сдача?

— Та дайте хоч усісти ся. Уже й горячка з вас! Чи то і на війні так напірали? — спитав ся Книш.

— А-а пардону ужь просите? Пардону, а? Ну Богъ съ вами. Вотъ моя дама, — перекидаючи карту, мовив Селезнев.

Книш і Рубець собі взяли по карті. Випало здавати Книшеві. Він узяв одну колоду, перетасував, зняв, піддивив ся під карту і зразу одсунув. Потім узяв ся за другу колоду, знову потасував і знову зняв.

— Вотъ ужъ и пойдеть, ворожея! — сердив ся Селезнев — Все черная, да и баста! Я васъ всѣхъ сегодня попарю. Ухъ, знатно попарю! Снимить что-ли?

— Та знимайте вже, — підсуваючи до його колоду, — сказав Книш, і почав здавати.

У бесідці стало тихо. Чутно тільки як карти слались, падаючи на стіл, та шуршали на зеленому сукнові.

— Раз! — мовив Книш, роздивляючись своєю картою.

— Два, — тихо обізвав ся Рубець.

— Три! — випалив Селезнев.

— Бог з вами! Беріть-беріть, — загомоніли Книш і Рубець.

І знову стало тихо.

— Семь черва! — гукнув Селезнев.

— Віст! — сказав Книш.

— Пас, — обізвав ся Рубець.

— Одчиняйте!

Рубець розгорнув на столі карти.

— Безъ одной! — скрикнув Селезнев, розгортаючи і свої.

Книш почервонів і зо зла кинув колоду, а Селезнев, здаючи, усміхав ся.

Тим часом у хатах засвітилось. Веселенько заблищали огоньки у розчинених вікнах, забігали по стінах тіні, заметушились по хатах люде.

— Маріє! — ти вже сьогодні, пожалуста не заходь нікуди, — мовила Пистина Івановна, стоячи на кухонних дверях, до білолицої молодиці з чорними очима, що стояла перед умазаним у стіну дзеркальцем і вивязувала голову шовковим платком. — Бо, бач, понаходили... Треба хоч жареного їм поставити.

Марія затихла, слухаючи. Се зразу — рванула платок з голови і швергнула його на лаву; чорне блискуче волоссе розкошило ся по її плечах, по обличчю. Пистина Івановна мерщій сховала ся в кімнату.

— Се, чорти його батька зна! — гукнула Марія, прибираючи волоссе з перед очей. — Се — каторжна робота! і відпочинку тобі ніколи не має. І до обіда — роби, ще й на всю ніч станови ся коло печі. Хай його побе лиха година! Хіба я наймала ся на таку роботу? Вони гуляють, бенкетують, а ти — роби! Не буде сього: не хочу!

Смутна та сердита опустила ся Марія на лаву. Роспатлану і засмучену застала її Христя.

— Чому се ви, тітко не збираєтесь? не знаючи нічого, — пита у Марію.

— Збирай ся!.. Хіба за тими чортами збереш ся куди-небудь? — гукнула Марія і її очі аж свірконули з під чорного волосся. — Коли б дні удвое були більші ніж є, то й то б їм мало.. І в ночі не спи, і то — роби!.. Се — мученька тяжка! Се — каторга гірка! І піднесло мене, дурну, сюди служити! І пораяли лихі люде, щоб їм добра не було, — сюди нанятись! І послухала ся я їх, необачна голова!

Христя тільки витріщила ся на Марію. Чи давно вона була в кухні, — Марія любісінька-милісінька була, збирала ся кудись йти, вимивала ся у милі, розчісувала свої кучеряві коси і повязувала голову, — як от простоволоса і сердита сидить тепер.

— Щож там таке? — тихо спитала ся вона у Марію.

— Що таке? гукнула Марія. — Ота бісова кіця прійшла... та ще й просе своїм копачим голосом... О лукава, змія!

— То коли вам так треба — хіба я не справлю ся за вас? — мовила боязко Христя.

Марія зразу затихла. А справді — думало ся їй. — Христя однак нічого не робить. Хіба вона не справить ся за мене біля неї? Щось тепле і одраднє її серце залоскотало, по блідому личку, у чорних очах заграла-забігала тихая радість.

— Христе-голубко! — замовила вона ласкаво. — То ти справді переміни мене сьогодні, — так нужно, так нужно! А барині скажеш, що ти за мене усе поробиш. — Вставши, вона знову взяла ся за платок.

— То я, коли хочте, зараз піду і скажу, — питаєть ся Христя.

— Як хоч, — одказала Марія.

А що як росприндить ся наша кіця? зразу ударило її в голову. Вона мала запинити Христю, то та уже скрила ся в кімнатах. — Знову досада ущипнула її за серце. Тоб вона пішла, а там, як хотять — хай собі правлять ся, а то ще вискочить, та бучу зібе... Уже ж що буде — те й буде, а вона піде?

На двері знову появила ся Пистина Івановна.

— То йди собі Маріє, коли хоч; Христя обіщає за тебе бути, — сказала і зачинила за собою двері.

Наче сонце засвітило і вигріло — так стало ясно та любо у Марію на серці й на душі!.. Ся Христя добра людина, — думала вона, — товаришка... Як усе наладила любо та мило, без гуку того, без крику.

— Я вже тебе, Христе, колись десять раз переміню, — обіцяє Марія, коли Христя вернула ся у кухню.

— Та щож тут таке? А коли вам треба йти... Коли вас там хто жде? — каже Христя.

Ох, жде! — зітхнула Марія. — Чи так то мене жде, як я, дурна, мчу ся? — І усміхнувшись своїми чорними очима, попрощала ся й пішла.

Христя зостала ся сама. — Чудна ся Марія! — думало ся їй. — Куди се вона?.. Кинула чоловіка, кинула господарство, щоб у наймах вік свій скалатати! Чудна... От уже справжня городянка... Ще, як у перше я її стріла у Йосипенків, вона казала, що городянкою була, городянкою і пропаде... Отак і скалатає свій вік молодий... Ну, а потім? як старість та неміч візьмуть своє? Коли робити нездужатиме, що тоді?.. Знову до чоловіка вертатъ ся?.. А як чоловік не прийме? До жида у найми, — воду носити, жидівські смітники ворухити?.. Христі не раз доводило ся бачити жидівських наймичок, — обідраних, обірваних, безносих, кривоногих... страшно глянути на їх! А вони — неначе їм і горя ніякого немає — гугнявим охриплим голосом перегукують ся, жартують, усміхають ся? — Не вже і Марія дійде до того? — Христя аж струснула ся... — Не доведи, Господи! — Вона сама не знає чого ся Марія так їй полюбила ся. Щось рідне, щось добре вона почуває у їй. З першої стрічі вона зразу прикувала Христю до себе. Ідучи найматись, Христя страх як бажала стрінити де-небудь Марію. А от же і випало: не тільки стріла, а вмісті прийшло ся й служити. Як Христя зраділа, коли уперше всего у чужому дворі стріла Марію. Так би й кинулась їй на ший, коли б Марія зразу була признала її. А та Христя здоровкаєть ся, а Марія, мов чужа, дивить ся на неї. Коли, розговорившись, Христя сказала, що знає її, бачила там-то, — Марія тоді тільки згадала...

— І вам не шкода було кидати свого добра? — спитала Христя.

— А ні капельки, — одказала Марія спокійно. — Хіба воно мое? — додала ще спокійніше.

Чудна твоя, Господи, воля! — подумала Христя і приняла ся у печі ростоплювати.

Не довго Христи прийшло ся простояти коло печі, не довго праватись. Сама скоро, та й дрова не солома, — хвилинкою страва поспіла. І подавати б, так з саду одно доносить ся: раз-два, три! — ознака, що ще не переграли у карти.

— Накривай на стіл, Христе, бо вже швидко скінчать, — сказала їй Пистина Івановна.

Христя накрила і чимало ще дожидала у кухні, що ось гукнуть: неси! Немає, не чутно. Пані пішла у садок, та там і сіла.

Христя потушила світло і вийшла на сінешний рундук. Місяць геть високо підняв ся у гору, білим світом вистилав землю. Тихо ходив його срібний світ, мішаючись з легкою тінню по під хатами, та заборами. Небо й повітре миготіло срібло-сизим (полум'ям; невеличкі зірочки ледве-ледве лупали у тому блакитному мороці. Повітре стоїть — а ні дихне, не ворухнеть ся, мліє у своєму тихому спокої, місто німіє, гасить світло і покриваєть ся сном.

Христя сіла на порозі, приклонилась головою до одвірка. Тихий спокій ночі колише її, присипляє думки у голові, жалощі і радощі в серці... От би коли лягти отам під коморою, на свіжому повітрі і — заснуло ся б!.. І Христя солодко позіхає. Сон хилєє її, а з саду доносить ся регіт, чутно крики... Ні не спи, Христе, дожидай поки кликнуть тебе!

Від нудьги Христя почала сюди-туди водити очима. — Вікно з причілку було відчинене, у йому світило ся. То вікно з паничевої хати. Чого ж у його так тихо, чи не заснув бува? — подумала Христя і підпавшись, побрилася до вікна.

Коло столу над білим папером зігнув ся він; пище щось. Рука несамовито бігає, виводячи стрічку за стрічкою; молоде личко його, оторочене руським пухом, то хмурить ся, то проясняєть ся; чорні бровинята то сходять ся, то розходять ся; на високому білому чолі, у ясних карих очах бродить глибока думка. Він на хвилину зостановив ся, чогось тихо пошептав ся сам з собою і вхопивши перо, знову почав писати; тільки гострі кінці його по білому паперу заскрипіли...

Христя помилувала ся його молодим личком, таким задуманим і таким ясным, білими тендітними руками, карими очима, чорними бровенятами і, помилувавшись, подумала: от і неволить свої молоді літа над такою роботою!

— Христе! Христе! — донесло ся до неї з кухні.

Вона, як опарена, скочила — побігла.

— Виймай жарине та давай. Вони і до світа не скінчають! Хай стоїть перед ними, і холодне поїдять, як захотять, — гнів-но сказала Пистина Івановна. — Бо я спати хочу, — додала.

Христя забрала страву і однесла у садок.

— Эй ты, красавица! — гукнув на неї Селезнев. — Принеси-ка сюда воды.

Христя принесла воду і, становлячи, почувла що щось трігнуло її за стан. Озирнулась — то Селезнев посилав до неї свою довгу руку.

Христя зашаріла ся і в одну мить зникла з перед їх.

— Эхъ, скорѣе, чортъ возьми! — сказав Селезнев.

— А ви, капітан, по заповіді поступаєте: хай права не знає, що робить ліва, — зареготав ся Книш.

— Да просто хотѣлось ущипнуть...

— Не розвращайте моїх слуг, — мовив повуро Антін Петрович.

— Нѣтъ, нѣтъ... Богъ съ ней... Я вистъ, а вы что? — повертаеть ся до Книша.

— Та й я повістую, — одказав Книш.

— Без двох, — каже Антін Петрович, розкриваючи свої карти.

— Ви, капітан! — гукнув Книш.

— А чортъ тебя дери съ твоей дѣвкой! — скрикнув капітан... І з гушавини роздав ся нестямний регіт.

Христя, стоячи за бесідкою нічого не розібрала, сб чім вони розмовляли і тільки ображено прошептала: чортова верства! і сорому йому немає.

— Зачиняй вікна, та лягай спати! — сказала їй Пистина Ивановна, коли вона вернула ся до хати.

Христя побігла... Кругом хати почув ся стук, грук, гарчання прогоничів.

— А і на що? доніс ся до неї з хати голос кватирантів, коли вона намірилась вікно зачинити і його біле обличчя показало ся у вікні.

— Не треба хіба? — спитала ся вона.

— Не треба, — одказав він тихо і скрив ся.

— Пора вже спати! — не знаючи як і на-віщо гукнула Христя.

Обличчя його знову показало ся у вікні, освічене тихою усмішкою. Христя мерщій одскочила і побігла у сїни.

Коли вона лягла, то перед її очима, у темній темноті засунених сїней все стояло його біле обличчя і зтиха усміхало ся до неї... Вона не швидко заснула, кидаючись кожен раз, як до неї, доносили ся викрики, викрики товстого капітанського голосу.

II.

Уже сонце геть підняло ся у гору, як Христа устала. Марія ще не вертала ся, пани спали. Всюду було тихо, ані шорх не нігде. З улиці доносив ся гомін, біганина; то саме люде пустили ся на базар. Христа згадала що води омаль, ухопила відра і побігла до сусіднього колодязя по воду... І води принесла, і самовара постановила, а ще ніхто не вставав. Видно учора до світа досиділи за картами, що й пан заснав, подумала вона, стоячи серед кухні і роздивляючись за віщо б їй ще прийняти ся.

— Христе! — почув ся голос панів з кімнати. Пора вікна відчиняти! — і він голосно позіхнув.

Христа побігла. Вертаючись, вона стріла Марію. Обличчя в неї біле, як крейда, очі червоні, одежа помята, коси вибили ся з під платка, та й платок сам поліз на бік, — або ж вона цілу ніч не спала, або ж на хвилину задрімнувши, кинула ся і зараз побігла до дому.

— Здорові, тітко! — веселенько привітала ся Христа.

— Здорова, — під ніс, охриплим голосом мовила Марія.

— А чобіт і досі не почистила? — гукнув пан з кімнати.

— Дурна голова! — мовила Христа і побігла за чобітьми.

Поти вона чистила чоботи, Марія мовчки прибирала ся, підбирала свою роскуйдану косу, підсмикала помяту спідницю. Гляне Христа — німа-мовчазна Марія, аж сердита і знову прийметь ся за чоботи. Ось вони в неї і заблищали, мов ляком покриті. Хутко помчала їх Христа у горниці.

— Чи Марія дома? — доніс ся голос панів.

— Дома, — одказала Христа.

— Скажи щоби збірала ся на базар.

На Марію наче хто кинув горячого приску!

— Біси його бацькові! — гукнула вона, тільки що Христа показала ся на порозі. — У нас ніколи так як у людей: підуть на базар, наберуть днів на два, та й готово. А в нас що дня тьопай ся. За шага тії цибулі купити — йди!.. І сьогодні йди, і завтра бреди... У других коли куховарка — то вона сама і на базар, і все; а в нас — слідком, як дурочка, тьопай ся, та носи, що їм завгодно купити... Бісові злидні! боять ся щоб не вкрала, бач! — торохтіла Марія, повязуючи голову старим платком.

Пан швидко вийшов одтий і, не кажучи ні слова, пішов з хати. Марія, вхопивши корзину, повіяла ся за ним.

„Чого се Марія така сердита! Що з нею?“ — думала Христя, zostавшись одна серед мертвої тиші. Самовар награвав сумну-журливу пісню і болізно одкликав ся у Христному серці.

Не швидко пані встала, а за нею і дівтора. Треба давати усім умити ся, дітей повдягати, кроваті поперестілати, у хатах поприбрати. Христя крутилась, як муха в окопі.

— Подавай самовар, бо з базару пан швидко прийде, — приказала Пистина Івановна.

Христя кинула ся в кухню, аж і Марія прийшла. Бліда і полита потом, вона принесла у корзині і м'ясо, і курей, і всяку овоч, — повну корзину; принесла, та так і кинула до долу!

— Руки пообриваєш, носячи! Нема того, щоб хурку наняти, як на того кося валять — носи! Аж руки потерпи! — скрикнула вона і почала розмахувати руками.

Христя мерщій ухопила самовар і понесла у горниці.

— Вимий стакани, — порядкує пані.

Поти Христя правила ся біля чайної посуду, прийшов і пан, почав розказувати про базар, хвалив ся що купив, по чому.

— Та дивись сьогодні за Марією, бо вона десь була. Ходє по базару, та на людей слоняєть ся, — додав. Пані тільки зітхнула.

Христя вийшла у кухню. Марія сиділа коло столу, спиною до горниць і, уставившись очима у вікно, нехотя жувала скоринку хліба. Видно було, що вона об чомусь думала, про щось журила ся... Христя бояла ся зачепити її розмовою. Було тихо і сумно, хоч сонце так весело освічувало кухню, його золоті стяги вигравали на шибких високих вікон, його ясні кружала крутили ся по долівці. Коли се...

— Чого се Марія Івановна так зажурила ся? роздало ся тихе питання з заду Христі, аж вона злякала ся. Зирк! — на кухонних дверях стоїть панич. Його голова й борода закустрані, його очі заспані, біла вишивана сорочка розхрістана і з під неї виглядає тендітніша від рожевого лепесточка груднина.

— Нічого й журитись, коли рук не чуєш! — сурово відказала Марія.

— Чого ж се?

— От яку хуру теребила на собі! — вказала Марія на корзину.

— Відна головко! Та ніхто й не поміг? І не знайшло ся нікого такого? — пита, граючи очима, панич.

Марія скоса глянула на його і скрутула головою.

— Ну, вже й ви! — одказала вона, зітхнувши. — Без того, щоб не пришити квітки — не можна.

— О, ви вже й сердитесь, Марія Івановна. А я хотів прохати, щоб дали мені умити ся.

— Он кого просить! — кивнула вона головою на Христю.

— А се що за вечірня пташка? — пита він, уставивши очі на Христю. Христю неначе хто жаром обдав... Се він плече про вечірню через те, що я учора з ним заговорила, — подумала Христя і ще душе почервоніла.

— Дівчина! Не бачили? — одказала Марія.

— У перше зроду... Звідкіля така, горличка полохлива?

Христя чує, що в неї не тільки лице — голова горить-падає.

— А гарна? — пита Марія усміхаючись, та піддаючи ще більшого жару.

Панич узяв ся убоки і очима так і впяв ся у Христю.

— Оце вже й закохались? — смієть ся Марія.

— То вже і закохав ся. Що ти думаєш?

Христя така рада, що її кликнули у горницю: як стріла та полетіла!.. Убігла у горницю, слухає наказу пані, а чує — його мову, дивить ся у землю — баче його ясні очі.

— Чи Григорій Петрович устав? — пита пані.

— Я не знаю... Там панич якийсь у кухні, — одказала Христя, догадуючись, що то за кватиранта річ.

— То ж і він. Клич же його чаю пити.

Христя знову ввійшла у кухню, а він стоїть, веде жартовливу розмову з Марією, і Марія весела: смієть ся, щебече...

— Пани просять чаю пити, — сказала засоромившись Христя.

— Добре, горличко, добре. Дай же мені умити ся, Маріє.

— З якої речі? — гукнула Марія. — Коли вона вам подобала ся, то хай і дає.

— Тю-тю! Ти ж моя стара слуга.

— Мало чого що стара? Старі тепер забувають ся, а на молоденьких задивляють ся!

Панич похитав головою.

— Ну, що з тебе, старе лубя? Дівчино! — гукнув він; — як твое святе ймення?

Марія зареготала ся, а Христя мовчала.

— Як тебе зовуть? — знову допитуєть ся він.

— Не кажи-и — скрикнула Марія, коли Христя уже сказала.

— Христяна, — провів він. — А батька?

Христя мовчала.

— Батька, питаю?

Христя усміхнула ся і одказала: батько.

— Христіна батьковна? га?

Ще дужче Марія зареготала ся, а за нею і Христя.

— То от же слухай, Христіно батьковна, — жартує панич: — будь од нині моею слугою і дай мені, будь ласка, умити ся... Шабаш тепер, Марія Івановна! Пасіть задні.

— Не дуже, не дуже! — мотнувши головою, одказала та, — щоб не прийшло ся знову до старих вертати ся.

— Ні, сього не буде.

— Не буде прибуду, а добре буде, — затарабанила Марія.

— Як, як? Що ти сказала?

— Те, що ви чули...

Поти вони змагались, Христя принесла воду.

— Неси сюди, Христю, — махнувши на Марію рукою, мовив панич, указуючи на свою хату. — Сюди-сюди... Ти ще не була у моїх покоях?

Христя увійшла за ним. — Велика хата аж у четверо вікон; по ліву руч, під глухою стіною, стояла неприбрана кровать, виплутана, неначе сітка, з тонкого заліза; за нею проти вікна — стіл; на столі усяких виборок з дерева, глини, каміню. Тут були голі, обнявшись руками, люде, вискаливши зуби собаки, світючи очима коті; по обох боках столу на круглих підставах стояли дві темні чоловічі постати; одна — в шапці і кужусі, — спражній мужик, друга — без шапки, носата, великі пацьорки спускали ся на вуха кучерями. По стінах — картин-картин, — аж очі розбігають ся, між двома вікнами чорна блискуча шкафа, на їй — головатий чоловік обер ся на шаблю, зза котрого драв шию крилатий орел... Христі у перше з роду доводилось бачити таке диво.

— Отой стільчик візьми, Христіно, — порядкує панич та постав серед хати; а там під кроватю таз; постав його на стільчик, та й лий на руки.

Христя почала зливати холодну воду у його жмені, котрі аж просвічувались при соняшному світлі. І що там мити? подумала Христя, дивлячись як і без того тендітні та білі руки натирав панич пахучим милом. — Марія, одхиливши двері, собі висадила до їх голову.

— Бач — зачинили ся... Глядіть, щоб гріха якого не трапило ся, — каже Марія усміхаючись.

— А ти підглядаєш за нами, стара карго?.. Не такі ми люде з Христиною. Адже, правда? і приязно заглядає їй у очі, своїми карими, блискучими.

— Які ж то ви? — допитуєть ся Марія.

— Ми — праведні. Правда Христя?

— Та вмивайте ся, а то — покину, соромязливо одказала Христя.

— О, бач!.. сказав панич і підставив руки.

— Та то ще не обійшло ся: за нове ситце на кілочку! А обійдеть ся... регоче Марія.

Христя то почервоніє, то побілїє, аж сльози їй на очі виступають. І яка ся безсоромна, Марія: плече таке, що й на голову не злізе! думаєть ся їй.

— Не мути, дівчини, не мути! — відказав панич, кінчаючи вмиванне.

Христя мерщій ухопила таз з водою і вибігла у кухню. Марія поступила ся до панича у хату. І чує Христя, як не дуже давно сумна і сердита Марія, щечече та регоче.

— О-о! там е... каже вона сміючись.

— Надбали батько з матірю, додав панич.

Марія так і залила ся реготом... Христя не розбере об чім вони розмовляють, вона тільки догадуєть ся, що про неї та річ. Її ущипнула досада... Раденька, що дурненька! дума вона.

Христя давно вже витерла таз, та не хотїла нести туди де стоїть він, де регоче Марія. Коли він, одівшись, пішов у горницї чаю пити, тоді тільки вона однесла його.

— От панич! От добра людина! Тільки й побалакаєш, коли він дома, — зітхнувши мовила Марія. Христя тільки скрутнула головою, не знали вже що й думать про Марію. Вона мерщій пішла прибрати паничеву хату.

Коли пішли з дому пан і панич, почало ся що-денне поранне — На Марію знову насїло. Сумна, сердита, вона по десять раз приймала ся за одно діло і, недоробивши, кидала його. Їй все здавало ся не так, все було на заваді!

— Чи довго будеш пінити отой борщ? — скрикнула Пистина Івановна і приняла ся сама кришити зілля, різати м'ясо.

Марія ходила, як сова, насуплена — мовчазна, торохтіла кочергами, мисками, горшками. Панї собі сердилась і Христя не знала на яку їй ступити, щоб часом не повернути того гніву на себе. Який учорашній день був для неї тихий та радісний, такий сьодні бучливий та непривітний. Як на те ще й діти, — не помирившись іграшками, підняли крик — ревець.

— Маринко! Чого ти плачеш? — гукала в кухні пані. — Піди їх забав чим-небудь, додала Христі.

Невеличку дівчинку Маринку, що желіпала на всі хати, Христя узяла на руки, носила, шикала, дзенькала у вікно — ніщо не помагало. Маринка пручала ся, дряпала ся до матері у кухню.

— Не пускай її сюди! — крикнула пані.

На силу Христя забавила Маринку, посадивши на полиці гратись цяцьками; а тут Івась розходив ся, — веди його купатись.

— Не можна. Мама не велить, — умовляє Христя.

— Купатись! одно репетує Івась, поти не вскочила червона, як огонь, Пистина Івановна і не надавала ляпасів... Івась підняв ревеще.

— А стидно такому великому та так кричати, умовляла його Христя. Он, бачте, як Маринка гарно граєть ся. От цяця баршнця!

— Ця — ця... одказала Маринка, граючи очима і, вхопивши на оберемок завбільшки з себе куклу, почала її калихати.

Івась червоний, як кішка, скочив до Маринки на килим і за одним махом пороскидав кукли геть по долівці. Маринка знову валементувала, а Івась, одійшовши до столу, почав гикати.

— Чи ви довго мені будете кричати? — гукнула пані, виглянувши з кухні.

— Он та... лаєть ся, — одказав Івась і вказав на Христю.

Христя замерла на місці: що як пані справді повірять? Та й недобра ж яка дитина!

На силу Христя утішала Івася, на силу звела його з Маринкою і трохи спочила, коли вони заграли ся. Потім як у печі витопили — треба на стіл накривати; прийшов пан і панич — обід подавай, за столом служи: те — прийми, те — подай, те — перемий — перетри.

Після обіду нагодовані діти замовкли; пан ліг спати; панич пішов у свою хату — зачинив ся. Прийшлось спершу перемити посуду, та тоді і собі за обід сісти.

За обідом Марія розговорила ся. Розмова вертіла ся біля панича і хто він такий, і де служе, і який ввічливий, доступний, балакучий.

— Коли б грошки повніщий, — щоб то за красивий був! вихваляла Марія. — Трохи лиш чи наша пані у його не тее... Бо як зайде за його розмова — не нахвалить ся кумом. Він хрестив

Маринку... А що панянки у городі — то кожна сьогодні б пішла, аби сватав. Так ба! Ні на кого не хоче проміняти попаді. Піп у церкві вечерню слуге, а він з матушкою чаї роспиває. Пройди — світ! а все добрий чоловік, — дала Марія і позіхнула.

— Спати хочеть ся? — питає Христя

— Аж гілля гне! Подумай: ані на волосину не заснула. Оце вразу піду у комору, та й зачочу; а ти, будь ласка, попорай ся за мене.

Упоравшись, Христя повела дітей у садок. Пані собі вийшла з роботою на рундук і, мугикаючи під ніс, щось плела. Швидко-шпарко перебірали її тендітні пальчики якісь прутки, з під котрих випливала дірчава стежечка, далі кружала, далі — знову стежечка. Христя здивувала ся... Вона бачила як плетуть жидівки панчохи, тільки се не те, се — щось иньше — друге.

— Що то ви, бариня, робите? — несміло спитала вона і почервоніла.

Пані, глянувши на неї, зареготала ся, дзвінко, гулко так залила ся... Тіло її тремтіло, личко зарумянило ся, два ряди білих зубів заблищали, а очі — так і грали, так і горіли... Та й хороша аж яка пані, як регочеть ся! подумала Христя.

— Вяжу, — одказала Пистина Івановна. — Не бачила ніколи, що так витріщила ся? Дивись.

Христя збігла до неї, аж на рундук, а пані почала показувати, як вязати.

У Христі аж у очах миготіло, голова кругом ходила, дивлячись, як швидко пані мідяним прутком хапала нитку, вязала петелечку, в ту петелечку знову втягала нитку і — не знать як — уже робило ся дві петелечки... Христя аж зітхнула.

— Не поймеш?

— Ні.

— Хай колись навчиш ся.

День крав ся до вечора. Сонце повернуло геть з-полудня і страшенно пекло; повітре, аж жовте, палило мов з печі. У садку, в прохолоді і то було душно — млосно. Дітвора вередувала, не грала ся.

— Веди їх у хату, сказала Пистина Івановна.

— Там же пан сплять, — увернула Христя.

— Доки йому рутити? Ще мало спав? Однаково — виспить ся та й піде на усю ніч, — зморщивши свої біляві брови мовила пані.

Христя стріла на дверях пана — заспаного, облитого потом.

— Оце горазд що ти йдеш. Давай мерщій вмивати ся, — сказав він, виходячи на рундук до жінки.

— У-у, заснуло ся! — позіхнув він.

— Гаразд. Вирутиш день, а на всю ніч з дому.

— Та треба піти; не можна — обіщав. Та сьогодні не засиджу ся, — к півночі буду дома.

— Гляди. Я буду дожидати, сказала панї.

Сонце сідало, як пан вимитий, прибраний посунув повагом з двору. Панї на крильці примостила ся чаю пити. Вийшов і панич. Він узяв на руки свою хрещеницю Маринку і, забавляючи, почав поїти чаєм.

— От вона тільки у вас і чаю напеть ся. Любить вас! каже панї, — Маринко! ти любиш хрещеного папу?

— Лу-бу... дебело вимовила Маринка і всіх роземішила. Панич її за се пригорнув, поцілував; а вона з радощів почала куст-рубачити його голову, бороду, плескати рученятами по запалих щоках.

— Ти ж моя хрещениця! Ти ж моя хорошая! — примовляв він, гойдаючи її. Маринка реготала ся; панї весело граючи очима, дивила ся то на панича, то на дочку, — любила ся.

Смеркало ся, коли вони скінчили чай. Дітвора зразу захотіла спати. Христя пороздягала, положила. Коли вона вийшла у кухню, — Марія вже стояла — вибілена, наряжена.

— Оце ще сьогодні піду, сказала вона до Христі. — може вже і в останне! — глибоко зітхнувши, додала і пішла з хати.

Христя зостала ся знову сама. Дітвора спала; панич пішов у свою хату, зачинив ся; панї сиділа у своїй... Тихо-тихо, як у вусі. Сон почав колихати її.

— Чого ти, Христе, сидиш? сказала, визирнувши в кухню, панї. Лягай спати; я сама одсуну панові.

Христя подумала: де б його лягти? чи в сінях, чи тут, на полу у кухні; і рішила — краще на полу. Може що трапить ся панї спитати, — от вона зразу і е.

Потушила Христя світло, лягла. Густий морок темної ночі обняв її зразу. Христя заплющила очі... Дивно їй: то сон аж хилив, а то зразу не знать де і дів ся. Зароїли ся думки в голові... Вона розкрила очі. Вікна манячили у густій темноті, а в їх неначе іскорки, виблискували зорі з надвору... А то що за смужечка світу трепече, ворухить ся на довівці?.. Христя повернула голову до паничевої хати. Двері були не зовсім причинені і крізь невеличку щілочку пробивав ся світ... І він не спить,

подумала вона. Що ж то він робить? і тихо покрала ся до щілини.

Панич сидів коло столу трохи боком, обершись ліктем на стіл, піддержував рукою голову. На столі горіло дві свічки; перед ним лежала книжка; він читав. Певно читав, бо його очі, як миші, бігали по книжці. Ясний світ од свічок прямо падав на його лице, біле — свіже; красиве, воно ще здавало ся красивішим при тому світлі. Лоб широкий, високий — з мармору виточений і на йому, над очима, неначе дві бархатки, чорніло дві брови. Уста спіплені, прикриті тінню від шовкових усів. Він ними не дихав; се видно було по носу, рівному, з стесаним кінчиком, ніздрі котрого з тиха то розширялись, то улягались. Чорна борода укривала його підборідде і віддавала цілим пучком непрімітних іскорок, що загоряли ся при кожному тихому повороті голови. — Христя аж лицем припала до щілини, щоб краще бачити його. Потайно, з другої хати, вона роздивляла ся його, бо до сего соромила ся глянути прямо у вічі. Тепер вона бачила красу його пишну, вроду молоду, маніру не просту, так присталу до його. Вона згадала хлопців. Які то незугарні здали ся вони їй! Доводило ся бачити їй і попенка; панич, а лице у плямах, голова закустрана, сам засмоктаний і говорив так грубо, а ляв ся ще гірше... Ні, вона зроду не бачила нікого кращого від його. Як би можна — так би, здаєть ся, і обвила ся, як та хмелина на тичині, кругом його шиї, пригорнула його до високого лона, до свого гарячого серця... Слухай, мов, чим воно беть ся! А сама упила ся очима у його очі, устами — у його уста, та так би і замерла!

У неї аж зітханне сперло ся у грудях і вона глибоко і важко зітхнула. Не даром панянки побивають ся за ним, згадала вона слова Марії — бо е за ким. Яка ж то та попадає, що його до себе причарувала? І дивно — попадає! Замислившись про попадю, вона знову прилягла на подушку. Незабаром з панських покоїв показав ся світ, почувла ся тиха хода на пальчиках. Христя глянула і — пізнала в темноті постать пані... У неї дух сперло... Пані підійшла під його двері, стукнула стиха пальцем, спитала можна?

— Пистина Івановна! кумушка! скрикнув панич і кинув ся її стрічати.

— Оде одна сиділа-сиділа, дожидала-дожидала свого благовірного... Діти сплять. Думала: хоч ви прийдете словом перекинутись.

— Я читав. Чом же ви на мене не гукнули?

— А ви самі не догадались?

— Ви з роботою?.. Сідайте ж; сідайте, кумушка, нежданна — несподіванна госте! Ось і крісlechko; у його так покійно сидіти, — щебетав він, підсуваючи до неї кресло.

„Щож се воно буде?“ подумала Христя і підвела голову. — Двері були не причинені, щілина завширшки в долоню давала на все вільно дивитись. Не вже і вона?... пригадали ся знову її слова Марі!.. Мороз наче пройшов вповодж Христиної спини... „У неї ж чоловік... у неї двійко діток... Вона — кума його!“ думала Христя і чогось сама себе бояла ся.

А тим часом пані опустила ся в крісло і весело защебетала з паничем.

— Що се ви робите? мені скатертину вяжете? — усміхаючись, пита він.

-- Вам?! — аж скрикнула вона і гостро подивила ся.

— А хоч би й мені? Що ж я? — Кум. Кумові давно б слід вивязати скатертину; ось дивить ся — стіл голий.

Вона ще гострійше подивила ся, мов казала очима: для тебе? Знаємо ми вас! Є у вас ті, що наплетуть і навяжуть... Потім зразу перемінила свой гострий погляд і зареготала ся, заіскривши очима... О, яка вона хороша, коли усміхаєть ся! подумала Христя. Та видно і панич те саме подумав, бо його погляд тихий та ласкавий, так довго зостановив ся та на її... Христя запримітила, як від того погляду, наче сніжина від теплого духу, тала пані, ще краще усміхаючись; і сміючись розказувала, як сьогодні Христя здивувала ся її вязанню, її швидкому перебіранню пальцями.

— У вас, справді, пальчики — чудо! граючи очима, промовив тихо панич.

Пані кинула на його гедза і ще утішнійше усміхнула ся; її тендітні пальчики, мов мишки, забігали, дратували його, мов казали: ага, ага? хороші ручки? хороші пальчики? Де найдеш такі другі? Не стрінеш других таких!.. І Христі здавало ся, — сама не знає, що їй здало ся... Вона тільки запримітила мов що заблищало... почув ся ляск...

— Больно! — скрикнув панич, тручи свою руку.

— Больно? — спитала вона. — А другим не больно? — і очі її загоріли ся хитро.

— Кумушка! — зашептав він, приложившись устами до її руки. — Почув ся поцілунок... Її рука лежала в його руках і він

тихо гладив її, прикриваючи зверху поцілунками... Вона не протривала, тільки прикро та хижо дивилася на його. Христя бачила як у неї очі горіли, як уста тремтіли, як вона кусала їх... Пані здалося їй такою хижкою, такою злою!

Се вона зразу вихопила свою руку і, скривившись, мов хто ущипнув її, не прошептала — просичала:

— Такі і в твоєї попаді руки?

Мов хто кольнув його у серце! — Він тріпнув ся, випрямив ся і уставив ся очима на паню.

— Пистина Івановна! — тихо сказав він: — кому-кому, а вам — гріх! Ви вірите, що брешуть люди?

Пані прикро подивилася на його, похитала головою, зітхнула і знову взяла ся за роботу.

Ще довго сиділа вона смутна — невесела, спустивши очі в роботу, та вже нічого такого не було між ними. Він більше говорив; вона слухала. Коли-не-коли скине на його прикрий погляд, мов питає: чи правда то? і знову опусте — задумається; і задумана слухає його. — Христі здалося, що і слухаючи його, вона нічого не чула, що говорив він, вона слухала сама себе, щось вивіряла у собі.

Уже геть за-північ, коли місяць зійшов, пан прийшов і постукав у двері, вона, попрощавшись, пішла йому одчиняти.

— А я сиділа у Григорія Петровича і ждала тебе — похвалила ся вона. Пан їй нічого не одказав.

Швидко після того усюди погасло світло; все затихло — заснуло; одна Христя не спала. Вона ще довго качала ся, та думала про те несподіване гостювання пані у панича.

„А може воно між панами так і годить ся... звісно — панські звичаї, не наші,“ — рішила вона і тоді тільки заснула.

III.

Пізно заснула Христя, а рано устала. Обличчя її наче припухло, у вочах пекло, голова горіла... Так буває коли не доспиш. Вона справді не доспала. Ось уже другий день не досипляє... Хай позавчора сиділи пани довго, а вчора?.. Вона згадала вчорашнє і здивувалася. Дивно їй, як се воно у городі ведеть ся; у селі давно б уже побачили — помітили, і гомону, і слави було б уже на все село; а тут — наче воно так і слід. Одна Марія догадується, і пані сама панові похвалила ся, що була у паничевій хаті і пан — нічого і сенько... Дивно! Хай — він не

жонатий, а вона? Вона — жінка, вона — закон брала, у неї — діти, — і то — не гріх? Христі страх як хотіло ся побачити паню, чи перемінилась вона хоч трохи, як буде дивити ся паничеві у вічі?

Пан вийшов умиватись. Вона зливала йому на руки і добре роздивляла ся. Голова його уже лисіла, де-не-де сідина пробивала ся між рідким волоссем; спина — горбом вигнулась, лице — жовте — замліде, руді рідкі баки, мов гилка з пшенички спускали ся з запалих щок. Їй пригадала ся постать паничева, як вона його у щілину роздивляла ся... Господи! який же то пан поганий!

Ось незабаром вийшла і пані. Тиха та ясна, на щоках грає румянець, личко — біле та свіже... І вона вийшла за такого поганого? подумала Христа і опустила очі у землю. Вона бояла ся глянути на неї; бояла ся, щоб пані не помітила, що вона підглядала учора.

Устав і панич; пішов до гуртку чаю пити і — нічого сенько. Пані, як і завжди, розливала чай, а панич з паном гуторили про вчорашній вечер. Пан хвалить ся вирашем, панич — нежданним гостюваннем; а вона — і собі слово уставе, і засмієть ся і заіскрить очима. Та й скритні ж пани сї які! подумала Христа. Одно вона тільки й запримітила, що пані все якось тихо цілували Маринку і хижо світили очима на Івася, на старшого сина, що скидав ся на батька; а найбільше тоді, як він, наливаючи чай у блюдце, схлюпнув трохи на стіл, — лице її скривило ся, якась зла смуга пробігла коло устів... У той час вона, здаєть ся, не тільки ненавиділа сина, а разом і батька. Та тільки то на одну хвилину; появило ся — і скрило ся зразу; і знову вона тиха, ясна, ласкава, щебетлива.

Христа вийшла у кухню. Їй страх як хотіло ся розказати Маріі усе. Спитай її тільки та, зачепи хоч словом — і вона б усе перед нею виложила. Так Марія така бліда, аж страшна, стояла коло столу і мовчки, нікуди не оглядаючись, кришила боряки на борщ... Ні, не сьогодні, — подумала Христа... Хай колись.

Цілий день і Христа і Марія, ходили задумані, мовчазні: Христі новина та не давала спокою, як миша скребєть ся в куточку, так вона скрибла ся на душі у неї. А Марія? Чого Марія сумна! Нікому в очі не подивить ся, ні до кого не заговорить. Після обіду Христа запримітила слези на Марііних очах. Під вечер Христа побігла в комору за вугіллем, де Марія завжди спала. Там Марія сиділа і гірко плакала.

— Тіточко! Чого се ви? — спитала Христя.

Та тільки махнула рукою і припала до подушки.

Настав вечір; а за ним не забарила ся і ніч насунути. Марія не прибіралась, як учора, не мила ся, не вивязувалась. Сумна сиділа вона у кухні, дожидала поки пани ляжуть і тільки коли-не-коли важко зітхала.

Пани ні куди не збирали ся йти, посиділи трохи на рундуку, та швидко й спати полягали.

— Тітко! ви в коморі ляжете? спитала Христя.

— А що?

— Ляжу й я з вами: у хаті душно.

— Лягай.

Христя хопила рядно, подушку і побігла слати ся. Марія лягла в коморі, Христя — в прикомірку. Як погасили світло — непроглядна темнота обхопила їх; ані смужечки схожої на світ, неначе в домовині! Христя покійно лежить, слухає. Ось щось луснуло, щось ворухнуло ся, щось десь заскребло. То миша скребеть ся, чи пацюк?

— Тітко!

— Чого тобі?

— Чи тут пацюків немає?

— Хіба я знаю.

Знову тихо. З улиці доносить ся тирканне, гук.

— Се так і в селі на вулиці викрикують, — почала Христя. А весело на тих вулицях!

— Весело буває, — одказала Марія.

— Хіба й ви бували на вулицях?

— Де я не бувала? У пеклі тільки й не була; та й там, мабуть, не буде гірше; як тут е!

— Що ж вам таке було? — зацікавила ся Христя.

— Зостарієш ся, як усе знатимеш. Спи краще.

— Чогось не спить ся... А ви, тітко, правду казали за паню, — перегадом бовкнула Христя.

— За яку паню!

— За нашу.

— Яку правду!

— Що пані панича любить.

— І ти хіба помітила?

Христя почала розказувати про вчорашне. І дивно: Марія вразу наче ожила, перелізла аж до Христі слухати.

— Ой Боже! що та любов може вимовила вона на послідку, важко зітхнувши.

— І що воно, таке та любов? — спитала Христя.

— Піди ж ти. Невеличка пташка, та велику силу має! Не люби, Христе, нікого й ніколи. Хай йому гаспид!.. Покій позбудиш, сон позбудиш, їсти забудиш, а на кінці — ще й обдурить тебе, отак як оце й мене, дурну!

— Хто ж вас обдурив тіточко?

— Багато казати, та мало слухати!.. Чи мало хто мене не дурив? Як би на них, дурисвітів, та вилились ті сльози, що я їх за один раз виплакала, — то вони б у їх з головами своїми потонули! А чи раз же то було? Боже, Боже! і на що ти дав мені таке серце кляте?.. А нічого з ним не поробиш. Така вже, видно, моя доля гіркая! А може доля така, як і слід, була, то пани на таку путь налутили.

— Які пани? — спитала Христя.

— Не знаєш? перепитала Марія... Свої... Я панська була. Та, видно, ти нічого не знаєш. А я?.. Сам чортяка не звідав того, що я звідала!.. Чого тільки не було в моєму житті? — подумавши, сказала Марія і почала розказувати.

„Ми були крєпаки. Нас небагато було: батько, мати, та я, — от і вся сімя. Жили ми в Яківцях, — село таке. Ти не дивись, що я тепер така стала, — постаріла, понікчемнїла; а за молоду була красива, швидка, весела... і на язик гостра. Все село тішило ся моїми вигадками, всі хлопці й дівчата носили прїзвища, що я їх бувало надаю. Огонь була — не дівка!.. Мати любила мене — душі не чула. Бувало де забарю ся, — уже і клопїт, і сльози. Деж? одним одна дитина!.. Може і батько любив, та за панщиною ніколи було йому те показувати. Бувало як поженуть на роботу, то за місяць хїба раз до дому навідаєть ся. Він бондар був і все в панському дворі й кис; а мати одна зо мною. Батько був сухий, худий, заморений; прийде було до дому — та й зляже. Мати возькаєть ся з хворим, а я собі — вигулюю. Вигуляла ся така здорова — огрядна! — От ти трохи нагадуєш мене собою... Мені уже сімнадцятий пішов. Хлопці біля мене, як хміль коло тичини, вють ся; а найпаче Буднєнко Василь. Чорнявий, кучерявий, — картина — не хлопець! Люде казали: от би спарувати, — на славу була б пара!.. Воно б може так і стало ся та... Батько усе хирів, кашляв, та так, як свїчка, тав. На ногах і вмер, сердешний. Ну, звісно, після смерти батькової клопоти, турботи. Воно як би Василь сміливїйший, то ми може б і побрали ся; тільки

він жде поки батькові рік вийде. Мені то він сказав так, а матері ні слова. — Жду я того року. Прийшло уже два місяці. Коли се приходить до нас дідич з двору. — Тобі, Явдохо, наказ: перебіратись з дочкою у двір; а сюди з двору Якименка переведуть... Господи! що ми тоді з матір'ю поплакали, та попокліяли свою долю! А люде в один голос: оце ж пропала Марія! оце рехт їй!.. Мати плаче, побиваєть ся, а мені — страшно так. Не дай Господи, повісять, або утоплять; а жити як то так хочеть ся! Воно б, може, і краще було як би утопили, або повісили: меньше горя знала б. Ні ж, бач і досі по світу волочу ся! Переїхали ми в двір. У дворі щось жінки та дівчата між собою перешіптують ся; дивлять ся на мене, та усміхають ся. А мати — одно — плаче...

— Не плач, стара, — як зараз чую голос коваля Спиридона. — Он у тебе дочка як картина, — не дасть в образі! Викупить перед паном. Ще й нагороду одбереш за те, що викохала таку.

„Усі так і зареготались, а мати ще ряснійше заридала! А я стою коло матері як чмеленна: страшно мені і на людей глянути; а серце — як не вискоче!

„Коли се — кажуть: пан іде. Усі розступили ся, кланяють ся. Перед нами, мов з під землі, виріс пан — горбатий, кривонорий, таранкуватий, ще й з бородою, як у жида.

— А ну де та красавиця? — питає: — Уп'яв у мене свої манюсенські мишачі очі — з під настобучених рудих брів. Я так і обімліла; гляну на матір та вона — як стіна, біла.

— Нічого-нічого, — каже пан, усміхаючись своїми гнилими зубами: — Нарядіть дочку як слід, та й у горниці; а мати й на кухні послуже.

„Мати у ноги. — Паночку! лебедочку!.. — Просить — ридає.

— Чого ти, каже, дурна виеш? Хіба твоїй дочці худо буде? Не бійсь, худо не буде.

„Мати як припала до його ніг, та так і заколіла.

— Підведіть, стару, приказує пан та провітрить, а молоду одведіть у горниці. — Сказав — і пошкандиляв до будинку.

„Мене не довго думавши, два чоловіки — хап під руки! — та в горниці так і помчали. Там передали мене якійсь курносій, пикатій бабі: Та відвела ще далі; почала вговорювати, щоб я не бояла ся, що мені тут добре буде. Веліла скидати ту одежу, в якій я прийшла, а надівати ту, яку вона вкаже... Наряжа мене, та все прихвалює: яка я красива, та як я панові сподобала ся. Як оділа ото, підвела до дзеркала; я уперше з роду у його

дивила ся. Як глянула — і сама не своя стала! Чи се я, чи не я? Наряжена, розодіта, як та панянка... Того ж таки дня довело ся попросити ся з своїм дівуванням!..

І Марія болізно та гірко зареготала ся. У Христі мороз пробіг по-за спиною від того реготу.

„Ох, сміх тепер, — стуляючи нитку перерваної розмови, почала знову Марія, — а тоді не до сміху було. Як я тоді плакала, як побивала ся! Та все даремно... Мене заперли в одній хатині і не пускали нікуди. За цілий день у мене ріски в роті не було; а в вечер: — пан знову іде... Кривоногий, як змія та, веть ся коло мене. Так мене зло узяло! Глянула я на його, огидливість так і заворушила, зло так і підступило під серце, вже ж всему думаю край бува та як кину ся на його, як ухоплю за гарлянку так і впила ся пальцями! Бачу: посинів він, очі кровю налили ся... усилуєть ся дихнути. А я все давлю, та приказую: а що, поглумив ся, а що навтішав ся? Якось він зібрав ся з силою, підняв руку, та як дав мені у ліве ухо, — так у моїй голові і пішло в усі дзвони дзвонити!.. У голові дзвоне, а в очах—темно-темно... Я не помятаю, що далі було. Знаю, що як очуняла ся я, то лежала на дошці кровю підлита. Коло мене ходе та баба, що наряжала, та беззубим ротом сичить усякі лайки... Цілий тиждень лежала я, як колода; цілий місяць сходили синяки з мого тіла. Видужала, — мене знову взяли у горниці і пристановили, щоб я держала панові горщик... Отаке-то! Бувало ні з сего, ні з того, — ти стоїш, а він — кресь тебе по щоді! Чому не прибираєш? — крикне. Нахилиш ся, — а він тобі кулаком межі плечі!.. Гірше ніж над товариакою знущав ся!.. Витерпіла я раз, ковтаючи гіркі сльози, витерпіла удруге і утретє. В—четверте знову закипіло біля серця... як був трохи не повний горщик, так я ним на його і линула... Господи! з-роду-віку нічого не бачила я страшнійшого, як пан тоді! Увесь тремтить, очі — палають обличє мінить ся, як огонь почервоніє то зразу поблідне, аж посиніє, а з його так і біжать потьоки... Сміх і лихо!.. Я мерщій кинулась на втеки. Куди ж ти втечеш? Тут мене зразу і злупали... Було ж мені! Мене держать за руку, а він лютий, як змія, стрибає біля мене... Лежи! язиком злизуй! гукає та кресь мене в один висок; підскоче з другого боку — та в другий! Збив мене — курці нігде кльнути!.. Заперли мене не в хату, а в саж. Цілий тиждень я там, як свиня, лежала. Кожного ранку бувало придуть, принесуть мені їсти: сухар цвілий, та помив якихсь замість води. Отим і живи! Або оселедця дадуть, а води

не дадуть... Згаю морять. А люде з двору війдуть ся — хрюкають, регочуть. У пеклі не буде гірше, ніж мені тоді! І не пропала ж дивись. Живуча, сучка вдала ся!" — додала зареготавши Марія.

— Господи! що ж далі було?.. — жахнула ся Христя.

— Далі? Багато далі, Христе... Мабуть нікому на світі не довало ся звідати того що мені. Ото держали мене у сажі, а як підгоїли ся вироди, та трохи посходили синяки то прикували коло сажу на цеп, як ту собаку. Доц, лиха година, — а я приткну ся до стіни, та так і гибію... Не було Христе гіршого лиха, як те, кріпацтво! Як би не воно, — хіба б я хилила ся отак по світу як оце хилию ся, була б, певно за Василем і була б господинею. А то, бач: як возуля та — без пристановища, без притулку; мабуть десь під тином доведеть ся пропасти, — усім, чужа, ні кому не потрібна, як той покидок.

— А що ж мати? Де ж мати була, що за вас не заступила ся? — спитала Христя.

— То ж то й е, що ні мене до матері не пускали, ні матір — до мене. Потім уже я почула, що проміняв її пан другому за собаку. Отаке з людьми робили!

— Ну те, — як же ви виплутались з своєї біди?

— Багато, Христе, розказувати. Як би все, як воно було, розказати, — за рік би не переказав... Держать ото мене на цепу, лежу я та гибію. Хоч би одірватись думаю уткнула би куди, та повісила ся!... І от почала я крутити цеп; і сижу, і стою — та все кручу. Се ж не верьовка тобі, щоб перекрутити, а залізо. Як ти його перекрутиш? Уже ж, думаю, що буде, те й буде! Цілий тиждень його крутила, — таки перекрутила. І залізо не видержало — отаке!... Се було у ночі: як перекрутила; як край цепу брязнув у моїх ніг, — страх мене напав. Щось я, думаю, наробила? Посиділа, подивила ся; підняла цеп на руки — брязкаю ним. А далі — як зірву ся з міста, як дреману з двору — тільки закуріло! Куди я бігла, якою дорогою і досі не пригадаю. Не знаю, як ранком опинила ся біля якогось села. Що воно за село? — і того не скажу. Ухожу в перший двір; собаки кинулись на мене; люде вибігли. Обступили мене, обдивляють ся, а я стою, як тороплена. — Хто ти, відкіля? допитують ся. А в мене річ одібрало, язика не поверну; біля серця печія пече, в голові — огонь палає, у вічу темно, наче я крізь сито дивлю ся. Спасибі одній молодиці, узяла мене до хати пригріла своєю обхідністю, та ласкою, дала їсти. Наїла ся я, очуняла. Тоді тільки розказала

про свою пригоду. Росказую та плачу; а за мною і другі плачуть. — Куди ж ти тепер підеш? — питають люде. — Не знаю одказую їм. Хоч з мосту, та в воду! А один чоловік старенький уже, лисенький: — тю-тю! каже, — охани ся. Хіба на се немає ніякого суда, ніякого права? Жалій ся. Я, каже, знаю у городі такого панка, у суді служе. Помогає добрим людам. От і мені, каже, допоміг одібрати землю від напасника. Хоч, поведу до його? — Я йому в ноги: згляньте ся, молю, хоч ви, дядечку, я за вас до віку буду Бога молити. — Не проси откаже, мене, там попросиш. Я сказав поведу, то й поведу; а там що буде — не знаю. — На другий день ми поїхали. Повів він мене на квартиру до того пана. Молодий ще пан, ввічливий; ходє по двору, смочє люльку, та спльовує. Дядько росказує йому за мене, та просє: поможіть. — Можна, каже, можна попитати ся... А що мені за те? — А що, паничу, — одказує дядько: назначайте самі одсудите на чисту — послуже не вам — другому; заслуже — заплатє. Глянув він на мене якось скоса і зразу одвернув ся. — Добре, каже; і пішов у хату. Довго не виходив, писав видно, бо, вийшовши, зараз дав мені до рук бумагу. — На, каже, сю бумагу, та йди до предводителя. Упади йому у ноги, роскажи усе і бумагу подай. — Спасибі дядькові, повів мене і до предводителя. — Покликали мене. Ухожу я у хату, а там — панів—панів, та накурено так, що аж синіє. Деж той предводитель? у кого його спитати? думаю, та прямисінько перед усіми — бух! навколуюшки. — І пожалуйте! і помилюйте! кажу а цеп з рук як вирветь ся та — грюк! об поміст; аж усі струснули ся. — Що се? із відки се? питає один старенький панок, підходячи до мене. Я йому бумагу до рук. Узяв він, прочитав про себе. — Добре, каже, бумагу твою приймаю і тебе, поки що, від панщини ослобоняю. Чую я те і не вірю своїм ухам. Я думала, що одна смерть тільки ослобонить мене від мого нещастя, а тут тобі кажуть: я тебе ослобоняю. Припала я до ніг того пана, цілую їх та обливаю слізьми. — Годі, каже, він, годі. Тут сього не можна робити. Уставай. — Підвела ся я, стою. Иди, каже, собі та жди кінця діла. — Куди ж я піду? питаю. — То вже твое діло, — одказує. — Цеп же, кажу, у мене на шиї прикований. Та й брязнула цепом. Де-хто засміяв ся. Старенький пан повернув ся до других, щось пошептавсь. — Підожди, каже. Кликнув чоловіка і послав кудись. Чоловік не забарив ся вернути ся з жидом. У жида цілий оберемок ключів на залізній каблучці. — Роскуй, каже пан жидові, отсю нам дівчину. — Довго мосував ся жид, поти ро:

зімкнув замок: все приміряв, то той, то другий ключ, поки не знайшов ся такий, що як раз прийшов ся. Як розімкнув — жиди вислали; а мене знову питають: як я хочу: чи щоб по суду діло пішло, чи може вони визовуть пана, та з ним я переговорю, та помирю ся. — Господь, кажу, з ним! І не кличте його; краще кликніть мою матір. — А де ж твоя мати? — Не знаю, кажу. Разом узjali у двір, а де діли матір — не знаю. — Знову пани почали шептати ся, а далі й кажуть: ну, йди собі, та навідай ся через тиждень. — Куди ж я піду. Знову я їм своє товчу. У мене ж ні притулку, ні пристановища. — Найми ся у кого служити, каже пан. А поти — на тобі на харчі. І дав мені бумажку. Поклонила ся я, поцілувала панові руку і пішла. — Дядько дожидав ся мене і знову повів до панича. — А що, як? питає той. Я розказала все, як було. — Чому ж ти, дурна, не сказала, що хочеш по суду? — Бог його знає! Я не знала, — одказую. — Ну, нічого, каже, — ми його нагріємо. А тепер от що: zostaвай ся у моєї хозяйки на службі. — Добре, кажу, послужу скільки скажете. Ще як би ви за мою матір похлопотали — то я б вам і вік служила!.. Отдала я дядькові бумажку, що пан дав; не хотів і брати, та я намагала ся. — Як? скільки зо мною возив ся, та клопотав? — Вирядила я його, а сама заста-ла ся у хазяйки. Вона була міщанка, перекупка; хлібом торгувала, рибою, соняшником.. У неї ото я й застала ся. Спершу було чудно, боязко якось; а далі привикла. Хозяйка ніколи не сидить дома — усе на базарі та на базарі, а ми з її дочкою, дівкою дома правимо ся. Гарна була та Настя, — Настею звала ся, — весела, співуча. Як заспіваємо бувало у двох — аж стіни слухають. Іноді до нас і панич заїде. Розкаже мені про діло, нахваляєть ся пана у тюрму посадить. — От коли б, думаю, його у тюрму завдав, щоб знав, як знущати ся над людьми. — А за матір же як? питаю. Тоді ото він і сказав що мати продана другому.. зажурила ся я, засумувала. Шкода мені матері старій; хоч би довело ся побачити її, почути — як їй живеть ся. — Якось раз у вечері панич кличе мене до себе у хату. Слово-по-слову — він почав мені казати: хочеш — я найму квартиру, будемо жити у купі. Тобі каже добре буде: і те, і друге, і третє.. Роспитує, та підбива. Подумала я: не згодить ся — не буде діла вести; візьмуть мене знову до пана. А як до його — то краще на шибеницю! — Згодила ся. З того ж таки вечора і почала я з паничем жити. Перейшли з ним на нову квартиру; живу — як господиня: схочу робити — роблю, схочу лежати — лежу. Добре

було. Забула про все. Про матір тільки інколи згадувала, та бояла ся і згадувати. Що, думаю, як вона у хату — шасть! — А що се ти, — скаже: від одного втекла, та другому на шию віпаеш ся? — Краще б, думаю, вона умерла, щоб і чутка про мене до неї не доходила. — Пожили ми отак з місяць, а може й більше. Якось панич у вечері й каже: щось пан не їде. — Який, питаю, пан. Твій обидчик. — Хай йому кур! кажу я його і бачити не хочу. Коли се, на ранок — щось промелькнуло побіля вікна, їде у двір. Гляну я — пан... У мене і руки, і ноги потерпли. — Пан! кричу. А панич: — йди, каже, собі у другу хату. Я з ним сам побалакаю. — Пішла я... Увійшов пан, поздоровкав ся; та тихий такий, слухняний де та і натура вовча діла ся! — Слово-по-слову — завели річ про мене. Жаліть ся паничеві що я і сяка-і-така, і волоцюга, і злодійкувата. Дивуєть ся, що панич узяв ся за мене клопотати. Панич ходє по хаті, слухає, та спльовує — У його була така чудна привичка — усе мов спльовує... Слухав ото він пана, слухав а далі як визвірить ся. — Та ви, каже, не соромитись отакє з нею вчинивши, ще й славити її? Бога побійтесь! Я каже знаю її. Вона поблизу тут служе. Хозяйка не нахвалить ся нею. Я думав, каже, що ви мирити ся приїхали, а ви так — базкати. — Пан мій тоді на попятний двір. — Та я, каже, радійший і мирити ся, і поступляти ся їй чим-небудь, хай тільки облише. — Що ж ви їй дасте? пита панич. — Заміж віддам, огород дам, хату вистрою одказує. — То все дурниця, каже панич. Хочите на мир три тисячі! — Наче ужалений, підскачів пан! — Три тисячі? скрикнув. Краще я у тюрмі зогнію, на Сибір піду, ніж такий, поганці, три тисячі дам. Ще, може, попрощення прилюдно, скажете, просити? — Попрощення, каже спокійно панич. А ви думали як? Ще моліть Бога, що вона вас за одно стражданне позиває, а за те й мовчить, що ви її насилували. — Хто я? скрикнув пан. Вона бреше, мерзавка! Вона що вгодно наплете — вірте їй. Хіба вона мало ще до того, як у двір її взято, тягала ся з хлопцями? А в дворі? Козачок Яшка є. Дитина, вовсім ще дитина, а вона і його розвратила!.. кричить — гукає. А панич ходє, та спльовує. — Коли се, трохи охолонувши, знову повернув ся до панича, та так тихо, та ласкаво. Іване Юхимовичу — ви ж, каже, благородний; у ваших жилах тече дворянська кров. Ви самі маєте, або ваші родителі, крестян. Спитайте ви їх, вони скажуть, що то за народ? Чи варт вам устрявати у таке діло? Що вона вам: сестра, родичка? Вона не відома нікому. Що їй? Погмонять за нею трохи люде,

а як візьме своє — кожному задро стане. Кожна мати радійша буде сама привести до мене свою дочку, щоб пан нагородив, як її награву... А я... Я Богові та государеві служив безпорошно; я — відомий між людьми; а тепер про мене по всьому повіту пішла лиха слава... Через кого?.. Аж зубами заскреготав. — А ви, каже, ще й карати збираєтесь. — Іване Юхимовичу! Згляньтеся на Бога. Може коли і у вас будуть діти, худоба, крестяне... Може і ви коли не видержите, — серце не камінь, — і вдерете якого... Подумайте тільки: що через погань яку, нестоющу слова доброго, вас обезславлять, одірвуть від дітей, худобу вашу одберуть... Отак лазаря співай! А я стою у другий хаті, та з-за дверей слухаю... Так і пориває мене, до панича кинутись, щоб не вірив нічому не вступав нічого... Оже гляну у щілину, побачу панову куструбату голову його мишачі очі — так мене страх і обійме, поступлю ся геть... Довго вони балакали; не пригадаю тепер уже що. Панич не вступа. Пішов пан ні з чим, тільки запрохав панича до себе у вечері. Як востали ся ми у двох, я й кажу паничеві: хай одкупе матір, та дасть хату й огород, — бери вже його лиха година! — помирю ся. — Що ти дурна! каже панич. І не думай без мого відома мирить ся — чи так, то й так. Ти краще знаєш, думаю. — У вечері панич пішов до його, та вернув ся аж світом — п'яний-п'янючий! Того дня і на службу не ходив, а в вечері каже мені: знаєш, Марія, що? Дає тобі пан вольну, та двісті карбованців, — сто зараз, а другу сотню — як прошеніє подаси... Мири ся! — А я: а мати ж як? Хай хоч матір одкупе. — Зареготав ся панич. Матір? перепитує. Ну, на що тобі мати? Ти ж у мене будеш жити. Адже вона, як вільна буде — до тебе прийде. Що ж тоді? похвалить, і погладить вона тебе? — Думаю: справді так. Жалко і матір, шкода й себе... Що його й робити? — А він одно: мири ся! І дає мені бумажку. — Оце тобі, каже, і гроші. Хоч — у тебе будуть, а ні, то я заховаю. — Сховайте, кажу. Де я їх у себе схочу? Ще хто небудь украде. — Так уже йому вірила, дурна. Потім я дознала ся, що панич потяг з пана аж дві тисячі, а мені сказав двісті карбованців... Та про се річ далі, а тепер одно товче мені мири ся — та й мири ся... написав він прошенне, послав мене з ним до предводителя. Пішла я, подала. — А що, пита, голубушка, своє получила? — получила, кажу. — дїла по суду не хочеш вести? — Не хочу. — З тим я і пішла назад. Іду та й думаю: оце двісті карбованців є. Що мені на їх купити? У мене ні сорочки валишньої немає, ні платка, ні юпчини, ні кошування про зіму. Куплю скряню, та надбаю повну. — Прийшла

до дому, хвалю ся паничеві. Чи так, то й так. Багато його, каже, нічого надбавати, а що слід купити — купи. Потроху я почала скупляти ся. Панич дає гроші, а я — скупляю ся. Надбала повну велику скриню. Прибрала ся, нарядила ся, нічого мені і не треба! Забула і про гроші, що ще у панича zostавали ся. На що вони? Хай лежать до слухного часу. Тільки раз панич і хвалить ся: чи ти, пак, знаєш, Марусю, що твій пан нас обдурив? — Як? питаю... Так не віддає доси другої сотні. Було б не подавати прошення, не взявши до рук усіх грошей. Мені, правда, шкода стало, та не дуже. Не дає — хай і не дає. Йому Господь за те віддячить! Хвалу Богові, я вільна тепер, а про гроші — мені байдуже. Живу собі, як пташка та, безжурно... Раз, — у ярморок се було, — вийшла я і хожу по ярмарку. Коли зирк! — між возами знайомий чоловік, з нашого села. — Здорові; признавсь таки. Пита: де я тепер? — Служу, одказую йому. Слово-по-слову — розбалакали ся. — Та й добре ж ти, каже, нашого підсікла! І розказує мені, що прийшло ся панові чи мало худоби всякої спродати, щоб мені сплатити. Тепер ти, каже, багачка. — Багачка ж, кажу. Багато де чого не має. Та й хвалю ся йому, що не я пана підсікла, а він не додав мені сотні карбованців. — Як? дивуєть ся. Приказчик же хвалив ся, що всі до копійки віддав тому панові, що за тебе клопотав ся. Щось дві тисячі, чи й того більше; як, каже, не благав, як не прохав — Хоч би копійкою поступив ся: всі загалом виложив йому на стіл! Защиміло мое серце. У перше прийшло мені в голову: а що, як панич дуре?.. Потім почала роспитувати за матір: чи не чули, питаю, де вона і як вона? — А ти хіба, каже, нічого і досі за неї не знаєш? Давно твоя мати умерла, щось і місяця не жила у нового пана журилась, журилась, та з журби й умерла. Прийшла я до дому. Плачу — оттакими! Жалко мені матері, шкода — що так мене усі дурять. — Приходе панич. — Чого се? питає. Розказую йому: мати вмерла і люде кажуть отак і отак. Він насупив ся. — Вір ти, каже, людям. Чого дурні не набрешуть? — З того часу почав він від мене критись та сторонити ся. Як дома бува, — ляга мерщій спати; повернець ся до стіни — мовчить; чи піде куди — до світу засижуєть ся. А тут і зо мною дієть ся не певне. Чую — щось кидаєть ся, ворущить ся під моім серцем. То мені чогось весело стає: співаю, балакаю сама з собою, як дурна, або божевільна; то навпаки — слова від мене не добаш ся. Нудно мені, важко, гірко... Подумаю про своє безталанне — сльози так і залиють очі! — Раз, весела я була, розказую усякі несинітшиці паничеві, теревені правлю, а далі питаю його. Чи буде

раді синові, або дочці? — Як сказала те, дивлюсь — хмурить ся він, морщить ся, аж на лиці змінив ся. — І не подумай! каже. Як тільки що писне у хаті — з того часу нам у купі не жити! — Як же се так? питаю. Де ж мені його діти? — Де хоч. Хоч зжар, та зіж!... Повіриш як сказав він мені те — то наче холодною водою обдав мене!.. Руки і ноги у мене затрусили ся, у очах потемніло... Стою, дивлюсь — і нічого не бачу; а світ кругом мене так верушкою й ходить, так і крутить ся... Боже! думаю. І се батько каже? Де ж батькове серце?.. А я спершу тішила ся, дурна. Думаю: коли б Господь послав... як я його буду любити. Який він буде радий! І молю Бога, коли буде хлопця, то щоб на його було схоже. Не дасть же він занепасти ся своїй дитині?.. А тут — на тобі, та цить!.. Хоч зжар та зіж! Здаєть ся: як би він у той час ударив мене ножом у серце — не так би воно заболіло, як від того слова! Мовчу я, похнюпила ся. І з того разу став він мені противний. Такий противний — Господи! Уже після того не було ніколи й розмови по серцю. Він іноді і лащить ся до мене, — та ненависне мені його те підлабузуванне; не гляну я на його як слід, і диве він на мене важким чимсь... А тим часом і воно дає ознаки: Уже примітно і з боку стало. — Еге, каже, так ти справді? — І вказав на стан. Більше нічого не сказав, а на другий день приходить з служби і приносить невеличку пляшечку. Щось жовте у їй, аж червоне — таке жовте. — На, каже, випий, се вино таке. — Я, звісно, не знала нічого; узяла і випила. Як випила — нічого і пробідала — нічого. Поприбирала я, збираю ся спочити. Коли се — як заболить у мене в животі, як заріже, — у очах так і потемніло. Упала я і далі нічого не памятаю. Коли очунялась — аж уся в крові плаваю, — отака калюжа!.. У мене серце так заболіло, так заболіло!.. Краще б уже я і не вставала, а там на віки околіла. А він ходив біля мене. — Прибійрай, каже, та закопай на вгороді. Не стерпіла я. — Прибійрай, кажу, сам, коли наробив такого! Як же скочив він, як затупав ногами... Я тебе на вулицю викину! Я тобі і се, я тобі і те! — Узяла я збрала у битій макітрі усе, діждала вечора, та серед огорода й закопала. Після того, щось більше тижня, наче п'яна ходила. До його не говорю і він до мене не говорить. Коли так, тижнів через зо-два, прибігає він з служби раніше ніж завжди. Слухай, каже, як будуть питати: де діла дитину, — каже: скинула. Упала, мов, з горища та й скинула. Не кажи тільки, що пила що небудь, бо бути і тобі, і мені на Сибірі. — А воно бач що: пан, заплативши за мене гроші, не подарував всього так, наняв жидів, щоб слідили за на-

ми. Звісно, усі бачили, що я ходила така; а то зразу стала як і слід. Ну, ото йому зараз донесли, а він подав бумагу таку, що панич не по закону живе зо мною, прижив дитину, та й з світа звів. — А панич там слуге, куди ті бумаги подають. Як побачив, то й прибіг до дому, завгоддя навчати, що мені казати. — Не встиг він піти, як до нас у хату суне і панство, і москалі. — Ти така? питають. — Я. — Ти ходила важка? — Ходила, кажу. — Де ж ти дитину діла?.. — Скинула. Лізла з горища, упала, та й скинула. — Де ж ти поділа? — Закопала на вгороді. — Веди! — Повела я. Одрили, глянули: земля землею! — А не приймала ти нічого? Ніхто тобі давання не давав? — Ні, кажу, — не давав. — Брешеш! — Чого ж мені брехати! — У чорну її у тюрму! крикнув усатий пан, при шпорах. — Беруть мене, а панич тут з-заду їх лупа на мене очима, — нічого мов, нічого, тільки не признавай ся. — Узяли мене, піддержали до другого дня у чорній. На другий день знову питають. Я їм все одно: скинула та й годі. — У тюрму її! — Одвели мене в тюрму. Почало ся діло... Пів року я у тюрмі просиділа, а потім за-слали ще й у монастир на півроку².

— А панич? — спитала Христа, важко вітхнувши.

— Панич викрутив ся, та після того оженив ся і зажив паном... Он воно, Христе, як нас піддурюють!.. Отака-то правда на світі! — Після того пустила ся я, як там кажуть: як собака з ожереду. Полюбила москаля і жили ми гарно, поти йому одставка не вийшла. А вийшла — як пішов — то й думати забув. А присягав ся, що дома тільки спродає свою спадщину, знову вернеть ся та й поберемо ся... Обдурив і сей. Покинула я тоді місто де жила; думаю: може у другому краще буде. Приблудила ся сюди. Піднесло того Йосипенка з сватаннем. Я його ні капельки не любила; якийсь з його вайло, а так пішла, щоб не хилитись по чужих людях. Сам бач, господар: своя хата, своя худоба... Думка: обживемо ся, звикнемо одно до другого. Воно б може ми і обжили ся, коли б не свекруха. Так вона ж, як іржа те залізо, пиляла що-дня. Кинула і його. Уже ж гірше не буде, як є! — Прийшла сюди, найняла ся. Підвернув ся фідфебель з роти. Молодий та бравий... Що ти з серцем подієш?.. На свої заробітки нову йому одежу справила, чоботи до вакси полигла, часи срібні купила... А він тепер женить ся на міщанці. Отаке-то, Христе! Горенько з сим серцем!

Марія замовкла; мовчала і Христа. Житте Марііне, як на долоні, стояло перед нею, чуже та непривітне, зламане неправдивими вчинками, знехотяно лукавими замірами. І їй страшно

стало; страшно за себе... Крізь невеличку щілочку прокрив ся до їх у темноту місяць срібною стяжечкою... Христя струснулась.

— Он уже і місяць зійшов, — промовила вона тихо.

— Зійшов. Пора спати. Спи, Христе; хай тебе минає те лихо, що мене строщило!.. І Марія почовгала до свого лігва.

Христя довго мовчала.

— А чи ви, тїтко, не знаєте бува Марини? — спитала, помовчавши, Маріі.

— Якої?

— Як би вам сказати? Дівки Марини. Вона з одного села зо мною. Уже третій рік, як вона тут служе. Щира колись була товариска! А от і не прийдець ся з нею ніде побачитись.

— Де, вона служе? чи не в Луценчихи? — питає Марія.

— І того не скажу.

— А яка вона? Чорнява, висока; губа мов розрубана?

— Вона, вона! — скрикнула Христя. — Як малою була — на нїз упала.

— Знаю. Хвалила ся молодиця з того двору, що вона з паничем водить ся. Там панич у Луценчихи на квартирі.. Розказувала: раз, каже, у ночі сплю. Тільки крізь сон чую: двері з паничевої хати — рип! Не наче що пішло... Я з просоння кинулась, питаю: хто там? Нечути нікого... Я облапую місце кругом себе... Що за біс! то Марина лежала біля мене, а то — тільки місце тепле. Еге ж, думаю, бач як наші тихі. Чую — цілуєть ся хтось; так смашно цілуєть ся! Подожди ж, думаю, підстережу я тебе, щоб не видавала себе такою святою, та недотрогою... Лежу, не сплю... Не скоро-не скоро — двері знову рип! А вже сіріло і видно мені чорну тїнь... — А що то, питаю, до панича, дівко, ходила?.. Вона тихо-тихо — опустила ся, мовчить. Далі — як заплаче! — Се ти, Марино? — питаю. — Чого ти? — Вона тоді давай прохати, щоб нікому не казала.

— То се Марина? — здивувала ся Христя.

— А що ж, твоя Марина свята? Хіба в неї душа з лопуцька?

Христя мовчала. Її аж мороз подрив по-за спиною... Невже се правда? думало ся їй. Вона ж добре знає Марину. Сама Марія каже, що вона недотрога... Така і в селі була; боїть ся було коли хто в хлопців до неї обізветь ся, зачепа бува. А тепер, що кажуть?.. Ні, се неправда, неправда!.. Коли б мені побачити її; я по очах поміть...

І сонна неміч почала колихати Христю.

(Далі буде).

М. ГОРЬКИЙ.

Балада про графіню Елен де Курсі,

прикрашена різними сентенціями, поміж якими єсть дуже цікаві.

Чи знаєте Ви, о, мій друже: в Бретані —
 Й каміння ж це скажуть усі —
 Найкраща на світі там пані
 Графіня Елен де Курсі?
 Все, що дієть ся в світі,
 Ми мусимо бачити й чуť.
 Для цього в нас вуха од Бога
 І очі, і очі цвітуть.

Із замку вона впливає, як лебідь,
 До мосту розв'язного йде.
 Сонце смієть ся на небі.
 Нищий на вулиці жде.
 Коли ж нам випадок принадний
 Десь в око впаде в один час,
 То це — уважайте — Всевладний
 Хоче помучить нас.

Не сміючи звісти очей — бідорака —
 За нею йде паж молодий.
 А слідом і хірт, іх собака,
 Улюбленець ясно-рудий.
 Ми знаємо — часто собака
 Найкраще за друзів усіх,
 Тож приємно собак любити, —
 Ніхто не ревнує до них!

Скажу Вам, що нищий був юний, прекрасний
 І — сліпий, як поет — прагнув **жити**.
 Лиш чом не вартий нещасний
 Уваги дами — скажіть?

Сліпий задрить зрячим.
 Коли б то він знав, скільки ми
 Ховаєм в душі — і не плачем —
 Тяжкої жахливої тьми?

Кинулось серце графінї — почула,

Що вся розцвітає, як мак;

Бретанка очима блиснула.

„Він вартий уваги, це — так!“

У всіх є думи серця, —

У тебе, у лева, в змії.

Але — хто ці думи знає?

І — чи знаєш ти свої?

Й до нищого ось вона каже: „Юначе!

Чогось твое серце в журбі.

Графіня Елен свое зряче

Хотїла б дати в душу тобі“.

Коли ти відчуєш у серці

Лишок горя, юнацтва,

Віддай його людям як швидко.

Нащо тобі зайві багатства?

— „Madam! — їй одказує нищий покїрно, —

Моя дорогая Madam!

Всі дні я життя свого вірно

За Ваш поцілунок оддам!“

Йдучи за красою, де правда,

Так прагнеш її, як огню,

Що любиш безумно, як правду,

Тобою ж плекану брехню.

— Маленький, ану ж одвернись на часинку!

Сказала графіня тут враз, —

Для Божої слави, мій синку,

Я скромність даю без образ.

Як все — жєнщина також

Лиш лялька в Божих руках...

Подумаєш краще про зорі,

Про співи пташок в небесах.

Сліпий обнімає гнучкий стан графінї,

Устами до уст він припав.

Пянїте її погляд синїй —

Упасти б, упасти між трав!

— О друзі! Здрастїте хай щастя!

Ми знаєм: життя — тільки мить!

Та — в щастї мудрости більше,

Як в сотні книг лежить.

Тут гордість графiні враз пристрасть змінила.

Червона, як гріх, як чуття,

Бретанка пажу звеліла:

— „Етьєн, одверни ся, дитя!“

Наш ворог — це чорт і випадок.

Завжди перемога у них.

Не треба ж ні мук, ані гадок —

До кожного прийде свій гріх!

Потім з землі підвелась вона мляво,

До пажу сказала: „Убий!“

За ніж ухопив ся жваво

Закоханий паж молодий.

Хто пе з одної чаші

Ревність, любови цілунок,

Той неминуче випе

Червоної помсти трунок.

Втираючи хусткою вохкі губи,

Графiня сказала Христу:

— „Тобі, Переможче згуби,

Дала я свою чистоту“.

Про те, куди вітер віє,

Нам билінка повідіє,

Але ж те, чого жінщина хоче,

Навіть сам Бог не знає!

А хлопчика кротко спитала і ніжно:

— „Я ж добра серцем своїм?

Чого ж ти так плачеш невтішно:

Додому вже час нам, ходім!“

Любов сходить в серце таємно.

Інертні ми враз спалахнем,

Відтак розцвітаєм надземно

Прекрасним чудовим огнем.

Нічого він їй не сказав, лиш помалу

Беретом сльозинку змахнув.

Та в грудях тут щось збуїнувало —

Етьєн мимоволі зітхнув.

Ми надто життя надляєм!

З нас кожний вніс частку свою —

Краплинку веселого сміху

І повнее серце жалю.

Нахмарила чорні брови Бретанка.

Змовчала, — люта ж, мов грань, —

Хлопчика з моста, у воду,

В рів глибокий, у твань.

Коли покарать наосяще

Всіх, що грішать нині,

Не буде від того нам краще,

Опинимось ми у пустині.

І знову блакитні свої горді очі

Графіня до неба звела:

— „Стань за суддю мені, Отче,

Будь добрий, як я була“.

Ми знаєм — красуням — лиш втіхи,

Гріхи їх, — як жарти, забави.

А Бог — такий добрий і тихий,

А Він — сердечний, ласкавий!

Графіня абату тієї ж ночі

Росповіла гріхи свої,

І той зняв гріхи їй жіночі,

Гріхи за п'ятнадцять луї.

Все, що дієть ся в світі,

Ми мусимо бачити й чуть.

Для цього в нас вуха од Бога

І очі, і очі цвітуть.

Все б це не вийшло на люде, пропало,

Умерло, як вмер би аскет,

Та якось у лепту попало

Девять фальшивих монет.

Коли ж нам випадок принадний

Десь в око впаде в один час,

То це — уважайте — Всевладний

Хоче помучить нас.

І от, даючи їх бідним віланам,

Охота ченцю посудить.

Нескромність його і дала нам

Прекрасну баладу зложить.

Ми часто зовсім безпорадні

Як муки у серці і крики, —

Тоді веселенький ми жартик

На серце кладем, наче ліки!

Леонід Глібов.

(1827 — 1893).

Непомітно якось пройшла двадцять п'ята річниця смерти нашого байкара. В школах поминали Тургенева, а свого дитячого поета й забули. Правда, що день річниці припав на дуже тривожний час.

Леонід Іванович Глібов народився в 1827 р. 19 лютого, в с. Веселий Поділ, Хорольського повіту на Полтавщині.

Се був масток Гаврила Родзянко, пана з старого українського роду. Родзянко дуже любив батька Леоніда Івановича, Івана Назаревича, який завідував у нього коноводством. Між родинами Родзянко і Глібова були настільки гарні відносини, що коли народився у Івана Назаревича син Леонід, то оден із синів Родзянко Плятон згодився бути його хрещеним батьком. До восьми років Леонід жив в с. Веселий Поділ, а потім батько його на прохання Порфирія Родзянко, другого сина Родзянко, переїхав в с. Горби Кременчуцького повіту, село, яке одержав Порфирій після смерти свого батька. Він прохав Глібових переїхати разом з ним в се село, бо він дуже любив малого Льолика і дав обіцянку його виховати. Порфирій Генадевич був людина дуже освічена, талановита; в домі в нього збирались письменники і він мав добру бібліотеку. Окрім того він любив старі українські звичаї й в його родині, як й в родині Глібова, вони всі виконувались. Се все мало велике значіння для малого Леоніда або, як його всі звали, Льолика. Се був хлопець добрий, веселий з поетичною вдачею. Він захоплювався всіми обрядами й звичаями й йому давали завжди першу роль. Він ставив кутю на покутте, він з бабусею Одаркою размальшовував писанки, коли ж приходили колядники, щедрівники, засівальники, він їх зустрічав і раздавав солодощі, на що йому давались потрібні гроші. Поетична вдача Льолика виявилась ще в любови до жвіток. Він так їх кохав, що йому доручили догляд за садочком і він навіть одержав прізвисько „квічастий король“. Всі любили малого Льолика за його веселу вдачу, і родичі, і знайомі і дворові слуги, бо вони мали в ньому свого заступника. Бувало, що Порфирій Генадевич не тільки прощав провини на прохання Льолика, але бувало, що і „вольну“ давав на його прохання.

Мати Глібова була жінка освічена по тому часу, була знайома з обома Гоголями, батьком і сином. Вона сама почала вчити сина і по

старому звичаю першу науку почала в день св. Наума; коли хлопець виучив перші 4 літери, вона накормила його кашею по звичаю. Порфирій Родзянко сам учив Льолика писати і не жалував ні грошей, ні часу для його виховання: коли Леонід Глібов поступив до гімназії Полтавської в 13 років, то се вже був хлопець з певними знаннями і з певним вихованням. По своїм знанням він міг би вступити до старшої класи, але директор знайшов, що для більш систематичного навчання краще було би, щоб він поступив до першої.

Нові умови, нові люде, туга по дому зробили сильне вражіння на молодого Глібова і він написав першу свою поезію „Сон“. Сю поезію товариші показали вчителеві, який похвалив її і казав, щоб він не кидав писати поезій. Успіх перших поезій зробив велике вражіння на молодого поета і він до п'ятої класи мав вже більше 100 поезій. Квартирний хозяїн Прокофев, у якого Льолик жив в Полтаві цілий час свого пробування там, взяв на себе надрукувати сі поезії; вибравши з них 50 найкращих, він, дійсно, в 1847 р. випустив у світ перші поезії Глібова. Шкільне начальство зробило Глібову „строгий виговор“ бо се було зроблено без дозволу начальства, але молодий поет так тішив ся, побачивши свої поезії надрукованими, що сей виговор його не дуже вразив.

Гімназії він не скінчив, бо коли був в останній класі, дуже захорував і повинен був поїхати в село до батьків, щоб видужати. Дома він багато читав і з захопленням читав і перечитував „Кобзаря“; ся книга зробила на нього велике вражіння. Він до сеї пори писав свої поезії по російськи під впливами Пушкіна, Жуковського й інших. Тепер же він побачив, що треба писати по українськи. Мали ще великий вплив і приказки Гребінки, а також знайомство з Афанасевим — Чужбинським, автором збірника українських поезій: „Що було на серці“ Леонід Глібов почав писати по українськи, але не поезії, а байки; надрукував же він їх тільки в 1853 р.

Видужавши після хвороби, Глібов хотів вступити до Київського університету на медичний факультет, але се йому не вдалось і він поступив до Ніжинського лицю в 1849 р.

В 1851 р. Глібова спіткало велике горе: умер його батько, а через два роки і мати. Після смерти батька він переїхав на свій хутор, покинувши на рік лицей. Потім він оженив ся з дочкою протоєрея Прасковією Хведоровною Бордоносвою.

Скінчив він лицей в 1855 р. і одержав посаду вчителя географії й історії в гімназії в Чорнім Острові на Поділлі. Як учитель Глібов був дуже гарний, але не подібний на звичайного вчителя тих часів: Він ніколи не кричав на учнів, не карав їх, також не питав, але читав

Ім лекції і книги, часто зовсім без всякого зв'язку з викладами. Учні любили його лекції і завжди слухали його дуже уважно. І дивна річ! на іспитах учні завжди знали й історію й географію, як слід по книзі і ніхто з екзаменаторів не міг би сказати, що Глібов вчив своїх учнів не по програмі затверженій начальством.

Життя в Чорнім Острові дуже не подобалося Глібову і він писав Шишацькому Ілличу: „весна мене оживила: я радъ ей, какъ дитя. Мѣстоположеніе въ Черномъ Островѣ очень не дурно: прекрасный садъ; все цвѣтетъ, дышетъ жизнью... а я, родъ ча съ, грущу по родинѣ, неволью повторяю слова Чужбинского: „Далеко десть моя сім'я, а тут усім нерідний я“.

Шишацькому пощастило перевести Глібова до Чернигова учителем географії і надзирателем благородного при хімназії пансіона. Окрім того він мав лекції по загальній історії і географії в пансіоні пані Карачевської-Вовк. Сам Шишацький Іллич був редактором „Черниговских Губернских Вѣдомостей“, де з 1853 р. друкувались байки Глібова, етнографічні записи і поезії.

Шишацький хотів видати збірник байок Глібова, писав йому про се до Чорного Острова, але Глібов йому відповів 1 січня 1858 р., що він таку саму пропозицію одержав з Петрограду від Лазаревського і Гр. Милорадовича, дав вже їм згоду і післав навіть туди кілька нових байок. Але байки на жаль не були видані в Петрограді і тільки 1863 р. вийшли в Києві під заголовком: Для народнього читання Байки Глібова. Видав Ол. Стоянів. В тім же році байки були заборонені для уживання в школах. Цікаві спомини завідуючого книжним складом народніх шкіл Г. Богатинова. Він пише, що попечитель Київського учебного округа Ширинський-Шахматов видав наказ спалити всі примірники байок Глібова, яких було коло 500 книжок, як видання шкідливі і якому не має бути місця в народній школі. Богатинов се зробив, але оден примірник заховав на память собі „эту истинно смѣхотворную книженку, читая которую на исковерканномъ малорусскомъ языкѣ нельзя не смѣять ся“¹⁾.

Переїхавши до Чернигова, Глібов почав брати велику участь в літературнім життю міста. В 1861 р. він почав видавати Чернигівський Листок на двох мовах: російській і українській. Важко було видавати в такому місті, як Чернигів, часопись і часто Глібову приходилось одночасно бути і редактором і коректором і співробітником. Кращі співробітники були у нього не чернигівці а з інших місць, як Куліш, Кониський, Маркович, П. С. Ефименко й інші. На жаль ся часопись

¹⁾ Киевская Старина 1900 № 11. Библиографія ст. 109.

виходила не довго: в кінці серпня 1863 р. вона була заборонена: Глібов втерав посаду за українофільство і повинен був виїхати з Чернигова. Він переїхав до Ніжина до родичів жінки. Посади він ніякої не міг одержати і жилось йому дуже важко. А тут ще жінка у нього умерла й сам він тяжко занедужав. Се були надзвичайно важкі роки для письменника, все се розуміється не сприяло його творчості і він за два роки свого перебування в Ніжині майже нічого не написав: так переслідування за українофільство загубило ліпші роки життя поета. В 1865 році чернігівський губернатор Голіцин нарешті дав дозвіл повернути ся до Чернигова Глібову і дав йому посаду у себе в канцелярії, а потім призначив на посаду завідуючого друкарні Чернігівського земства (1867), на якій Глібов і перебував до самої смерті (1893 р.), не виходячи в своїй діяльності з вузьких меж чернігівського життя 1860—1890 рр.

Сполучаючи разом характеристики і спомини про Глібова, які нам доводилось читати і чути, легко зауважити, що се була людина чарівної духовної краси, яка своїми рисами впливала на тих, хто її знав. Куліш, дуже суворий в своїх оцінках, який пізніше закидував багном давніших приятелів (Костомарова і Шевченка), заховав до самого кінця любов до Глібова. Свою поему-сатиру з вузько особистими рисами „Куліш у пеклі“ присвятив Панько Олександрович Глібову в цікавій присвяті — „Пренепорочному нашому Поетові Леонидові Ивановичові Глібову в Юбилійному его Році достойно й праведно заслужений ралець несе первий Панько Омелькович Куліш вкуці з підпомішницею своєю, з Ганною Барвінок Р. Б. 1891 місяця лютого“. Важко вгадати більший контраст як між вузько-особистим змістом твору Куліша з киданням багна в Шевченка і Костомарова і спокійною ясною вдачею поета Глібова, але нам цікавий тут вислів приятелі, яку заховав Куліш з перших зустріч своїх з Глібовим¹⁾. Пізніші роки, три десятки літ, не внесли змін в сю оцінку, зроблену при першій зустрічі.

Характеристика Глібова в чернігівські роки дана в листах Куліша, який бачив поета вперше в літку 1860 р.

„Никто больше Глібова відомъ, манерою и чтеніемъ не похожъ на поета. Его назначеніе было высокое и въ иномъ обществѣ при иныхъ обстоятельствахъ онъ былъ бы превосходный эстетическій кри-

¹⁾ Відомости про відносини Куліша до Глібова подав мені Ол. Сер. Грушевський.

тихъ и поетъ. Но гніючая жизнь въ панскомъ нашемъ сословіи сгубила его. Онъ не живеть, а отживаеть, хотя и сама развалина прекрасна въ этой личности, задуманной природою въ самую щастливую минуту.

„И у Глѣбова есть хорошіе стихи. Напримѣръ:

Доле моя, нене моя : де ти, озови ся!
Ой, на що ми любили ся, на що розійшли ся!

Відношенне Куліша до Л. Глѣбова може бути доказом тих глибоких симпатій, які збуджувала у всіх ся чарівна духовна краса поета. До багатьох людей змінив Куліш своє відношенне, але оцінка владі Глѣбова не змінилась. В листуванні з С. Д. Носом знаходимо такі згадки про Глѣбова ¹⁾ „Дуже мені жаль бідного Леоніда! От кому не пощастила доля! А він же то вродив ся з душею щирою і чистою, що подобало б їй бути сосудом блаженства і на сім, не то на тім світі. Нехай йому снить ся

що-ночи й що години рай Божий,
де правдою святою все сяє,
де мов звізда пророча над Востоком,
всі почуття Премудрість просвіщає...

Поліпшенне матеріального стану Л. Глѣбова дуже звеселило Куліша, „Прочувши через люде про Л. І. веселимось думкою, що в світі не без добрих людей. Коли знаєте, сповістіть, хто се зробив його дукарським атаманом, щоб спогадати нам про таку дорогу думку у мовчазній молитві до Бога, се есть тоді, як підіймемо духа свого від людської мізерії до вічного порядку і совершенства“ ²⁾.

Коли прийняти сі характеристики Куліша та інших, легко згодитись, що житте Глѣбова в Чернигові не вповні відповідало його духовним вимогам. Чернигівський провінціальний осередок якось не втворив за 1860—1890 рр. поважної культурної атмосфери. Були окремі енергійні і цікаві люде, але не склалось діяльних гуртків українських потайних або, коли було се можливо, товариств українських. Чернигівське земство було поступовим і вело цінну працю, але се було якось осторонь загального чернигівського життя. Більш енергійні діячі з Чернигівщини переносили свою діяльність до Києва або Полтави і мало працювали над поширенням українського життя в Чернигові.

Отже житте Л. І. Глѣбова в 1860—1890 рр. в Чернигові було „томлінням духа“ в невідповідних умовах. З початку Глѣбов мріяв якось

¹⁾ Київ. Стар. 99/IV с. 15.

²⁾ До Носа К. С. 1899/4 с. 17.

розірвати се зачароване коло, але потім вже перестав робити, спроба в тім напрямі і заспокоїв ся не без болю серця. Се і став „беззловбивий и пренепорочный“ поет Глібов 1880—1890 рр., який відпочивав від турбот життя, пишучи для втіхи дітей загадки та акростиhi.

Як людина Глібов міг бути користнішим в иньших умовах, де б могли розвинутись і його духовні прикмети при уважному та обережному відношенню з боку оточення. Сього не було і Глібов лишив ся завідуючим друкарнею, не більше.

Чи міг би Глібов дати більш, як поет? Масі він відомий, як байкар і письменник „Дзвінка“. Але міг дати більш. Розуміть ся, поетичний дар, кебета Глібова, не був глибокій. Все ж таки він міг стати на рівні з діи міноges 1860 років. Щірі сімпатії дітей, які оточують образ Глібова — байкаря, могли б веднатись і з признаннем батьків.

Основа поетичної творчости — чулість серця, яка й старого Л. І. робила другом дітей. Нещасливе житте заглибило елеґійність і вкоринило сум серця. Жарт, шо часом бренить в поезіях Глібова (та в його „До мирового“), не заслонує перед уважним читачем основного змісту творчости — суму, болю серця.

Відповідаючи галицьким дітям за їх привітання в день юбілею Глібов починав свою відповідь —

Колись в годину давню
не раз журился я,
що молодість кохана
не вернетъ ся моя... („Руська письм.“ VII).

Сум за молодістю сполучаєть ся з сумом за тим, що взяло житте. Проїшла молодість, не здійснились молоді надії, з якими починали житте, які думали провести в житте. Спомини про минуле тісно звязані з сумом про розбиті мрії

Чи згадуєш, дівчинонька моя,
як згадую без тебе я,
той вечір тихий над водою,
як сумували ми з тобою,
що бог нам доленьки не дав?..

(„Руськ. письм.“ VII. 222).

Дої не було щасливої, приходилось її шукати, викликати

На тебе ясную [зіроньку] дивить ся,
з тобою тихо розмовлять,
з тобою плакать і журить ся,
щасливу долю викликать (с. 225).

В иньшій поезії сей сум втілений в постать дівчини з рослинною сімволикою народніх пісень

високая тополенько,
зеленій, шуми!

цвіти, цвіти, барвіночку
 з весни і до зими.
 До віку вас дівчинонька
 буде доглядать,
 з вами тугу розважати,
 долю викликать... (с. 228).

Загально відомий вислів сієї туги се поезія „Журба“ з її рефреном —

як хорошо, як весело
 на білім світї жить!
 чого ж у мене серденько
 і млїє і болить?
 болить воно та журить ся,
 що вернеть ся весна,
 а молодість не вернеть ся,
 не вернеть ся вона!..

В життю звичайно переважають сумні вражіння і вони виступають в Лермонтовських тонах.

На небі ніч і всюди ніч чорнїє,
 і місяць десь в далекім небі спить...
 Чого ж квилить душа і серце млїє?
 І ніч мовчить і все кругом мовчить (*Nocturne*).

Людський сум і страждання викликають нерадісну думку

і жаль мені, квилить душа моя,
 що бачуть то і терплять люде;
 усе одно і всюди чую я:
 так і давно було, то так воно і буде... (*Думка*).

Руїна минулого життя викликає тугу поета в поезії „В степу“
 іділічний малюнок густого, зеленого гаю під містом закінчуєть ся
 сумним епілогом — гай зрубали і від веселого куточка нічого не
 лишилось

о, скільки є могил, де спить життє козаче!
 та деж вони? Де їх тепер шукать?
 ніхто, ніхто над ними не заплаче
 і плакать нікому і плакать не велять!

Закінченне не вповні вьажеть ся з самою поезією, але загальний настрій
 зазначено ясно і повно.

В поезії „Над Дніпром могила кобзаря зьявляеть ся символом —

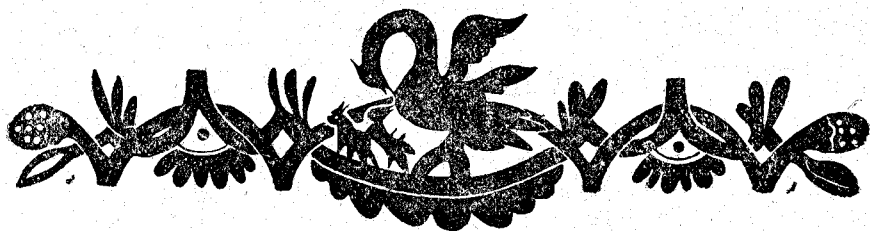
шумить Дніпро славний і досі шумить;
 всього надивив ся — і щастя і горя...
 Була колись доля... Траплялось тоді
 і слави чимало, багато і шкоди...
 Стоїть над горою хрест божий і же
 апостола правди і доброї долї...

Було колись... се в історії народа, як і в приватнім житті сум сього-
 часного і безнадійність споминів.

М. РУДНИЦЬКИЙ.

Осіння елегія.

Хай йдуть похмурі дні. Сидіти буду дома,
 пірну в старий гойдак, розпешу ся, аж втома
 свої пестливі руки покладе на віі.
 Плащ з невгамовних сліз хай світ та небо вкриє:
 Так лекше мені буде. В струм'ях негоди
 незаметно спливає крапля осолоди.
 Всміхнений сонцем день, бадьорий, розгорілий
 спокушує бажанням недосяжних цілей...
 і я, сумний, на сміх, блукаю лише з цілю,
 щоб поблукати з Вами в соняшнім похміллію.
 Всміхнений сонцем день пригадає на лихо
 обличчя Ваше свіже, соняшне від сміху
 і в радощі гадок краплину лле отрути:
 що день сей був на се, щоб я міг з Вами бути.
 Та Вас — нема... і гомін ясних Вами в'улиць
 змовкає темінню в бездушно-мертву гру лиць.
 В прокльонах волочусь, що гарні дні й похмурі
 марнують в проклятім, осоружнім бюрі
 над навісних чисел предовгими рядами.
 І я також числю: ... Коли-ж вже буду з Вами?
 Хай йдуть похмурі дні. В їх безнадійність краще,
 надії вибачати, що її нема ще.
 Розсміяне блакитю осіннє тихе небо
 ворухить непотрібну, скажете? — потребу
 глядіти в тихі очі усміхом блакитні.
 Не віру в такі дні, що май іде по квітні.
 В осінні зливи лекше в світлі лямпі сісти
 заслухатись в квиління, дзюрчанне та свисти
 і тішитись, що ждати ні звідки потіхи,
 коли від дум про Вас не стане небо тихим.
 Не можу звати тишу... Втишена природа
 завішує для мене світил небозвода,
 щоб з Ваших уст читати швидше міг ніж чути.
 Усе, що приношу тугою незабуте
 тишею розмріянь накликує рев бурі.
 Відомо: навіть сонце краще в дні похмурі.
 Коли і Вам осіння пісня ся знайома
 даруйте, що зву дощ, щоби сидіти дома.

М. ІВЧЕНКО.

Тіні Нетлінні.

Святочна новеля з трільогії

„Запльовані Сльози“.

„Забрало небо у землі радість її, остудило ласки на ній. І тому така убога й занівечена вона, — і таке безмірно прекрасне холодне небо. Стогне обкрадена земля, з тугою благає в неба повернути їй радість, а воно байдуже й холодне тільки инколи спустить пучки сяйва, поласкає шовковими тканинами блакити. І заграє тоді великою втіхою земля і в п'яних танках творить буйне соковито-радісне житте.

А люде і сієї маленької радості не помічають. — Ходять і топчуть її. Десь в глибоких нетрах їхніх душ zostались ще далекі смутні спомини про первістні свята землі, про ті часи, коли небо й земля брєніли одною музикою блакити і в потоках її купали ся душі людські. Заступили небо темні смуги безнадійної роспуки, і з глибоким болем шукає люд минулих первістних часів. Ходить очуманілий, снує тканини свого життя, темні й непривітливі, і з тугою тривожною брєнять душі його, сподіваючись ласки від неба. А житте люду — бруд і смітте, і там де пройшов він — zostали ся довгі могили скорбот і злиднів.

І тільки ти, земле, як змучена мати, любиш творіння свої, усіх рівно, за всіх дбаєш та клопочеш ся.

І там, де не пройшли ще люде, зберігла ти виплакані в неба ласки і хорониш їх, як найцінніші подарунки. Тим ти чарівна й прекрасна — степами й водами, лісами й травами, квітами й фарбами — і ласки твої тепліїші від ласок неба, бо ті байдужі й далекі, а твої теплі й рідні, в змученім серці зношені, глибокими сльозами виплакані. Нетрі людські вабиш ними

до себе. І благословенні ті, хто спізнають сі ласки твої, хто вчуває їх, і в безконечній роспуді проходять ті, хто ростоптав їх“.

Плутають ся думки в пана Стася, і біжать біжать, чіпляючись одна за одну — то глибоко болісні, то екстазно-радісні.

Безмежні простори розкрились в душі і стільки в неї свого саява — і така глибіннь своїх скорбот. Голоси якісь сміють ся й шепочуть свої чарш, ніжні й теплі, і в солодкім лоскоті радіє серце. І тоді здаєть ся, що житте безмірно прекрасне, що всі скорботи, і всі болі се — омана, що їх нема зовсім. І все те, що породило тугу, що прибило житте — се тимчасове, тлінна форма життя. І нема чого побиватись за нею, бо одійде вона, ся форма життя, тлінна і вміраюча, а зостануть ся за нею безмежні простори віковичного, і знайде в них дух людський свої радости.

І тоді в радістнім саяві вплітали ся в душу тихі шелести лісу, мрійні шуми верхівя віт — і здавалось, співають вони якусь теплу й чарівну казку дитячих часів. І хотілось найширше розкрити груди, щоб вливалась та пісня в глибини їхні — заспокоїла б постійно палаючі болі.

А odkривали ся болі, піднімали ся голоси їхні — і тоді ставало ясно, що не зможе він, Стась, порвати з землею, і її вміраючими формами, що глибокими корінцями вросли в душу його тенета землі, і скільки б він не силив ся, нічого не зможе подіяти. І кожен порив зоставить глибокі болі і гарячі струмки крові його власного серця. І того, що стало ся, не можна забути, не можна вирізати з власної душі, не можна втекти від нього. Всі думки й змагання його — се брехня, сама безглузда, божевільна омана, а є житте саме звичайне, і його закони і його болі й скорботи. В дикій роспуді вискакував з саней, тупотів ногами і кричав серед лісу:

— Ні не так! не так! не так! Панна Ія вся запльована, знівечена! І Сльози її запльовані, і ласки її, і теплий повний любови погляд її темних очей не повернуть ся, і сама вона знівечена і запльована не встане з могили.

Здавлював холодними руками виски, і здавалось хвилинами, що не стане сили й змоги звести сю неймовірну образу життя.

І знову плутають ся думки в голові — і тихий шум пливе навколо.

Рівним танком біжать коні. Правий з білою смугою на лобі коли не коли озираєть ся в ліс, наче в нього тут є якісь свої спомини. Тихим шумом шелестить сніг під саннями.

А дерева навколо ясно-сонні, тихо-радісні. Повбірали ся в білі шовки, і крізь темні стовбурі посплітали в далені пишні казково—прекрасні гірлянди. За ними палаци, а в них—Царівна Зіми, прекрасна панна, вся перлинах і сріблї. Гойдають ся шуми на тонких верхівях, журні співи зачарованих снів хвилями котять ся в далечінь. А смутні обрії, синїми серпанками застлані тремтять і тікають, і на тілі їх переплітають ся золото-сяйні промінї морозних зор.

З гушавини лісу вискочить ярк, блимне звідти вогник з занесеного снігом вікна, на хвилину запахне оселею і знову йдуть рівні темні стовбурі дерев. Пливуть шуми зімові, то густо обурено виють, то в тепло-затишні нотки переходять на тоненьких вітах.

І тоді пан Стась щільнійш кутаєть ся в хутру, і світлі заколихуючі спомини встають в голові.

— Лю-лю, лю-лю, Стасю милий! — шумлять дерева, а Ія тоді не пускала. — Поїдеш в місто, зустрінеш багато пани, але ніхто так не поласкає тебе, ніхто такої щирости не дасть тобі, в такі мягкі пелюстки не обгорне твоєї душі. Лю-лю, Стасю, лю-лю, любий. Хай осінні вітри нагадають тобі про твою Ію, про ту дівчину, яка все житте ладна віддати тобі, послати шляхи твої найкращими квітами душі своєї. Посипали ся листя на деревах, згадай, Стасю, Ію. Листочки на землі — краплини сліз її. То плаче вона, що не може злитись з тобою, знайти шляхів до душі своєї, розбити клітки, що розеднують нас.

— Не чаруй мене чарами, Ію, не сплітай мені з вінків налигачів. В ранкову пору ти принесла мені пучок найсвіжіших квіток, росю зрошених, сонцем обласканих. І прокинулась тоді душа моя, тисяча голосів повстала в ній. А хотів би я так заспівати, щоб задзвеніла моя пісня на цілий світ. Щоб одгукнулись на неї мільйони змучених людей. Понесу я до них радість, радість ласки, що украв у квітів твоїх. Не тужи, мій любий, не будуй кліток мені, не сплітай уздечок. А почувеш пісню — лишь до мене, любий Ію! В сяйві власних промінїв озолочу тебе.

І пішов від неї рішучий і сміливий, з пуком надій в серці. І тремтіла душа вогнем пісень, екстазом радости. Мягко заколивала ся струнким станом панна Ія, і дві темних коси повисли в повітрі. Щось найріднійше одірвала од власного серця і послала його в невідомий просторінь. І слюзи болю пильно ховала від присутніх — тільки темні широкі очі ловили останню точку зникаючого Стася.

Лю-лю, лю-лю... шумлять віти на деревах. А в душі нечутними пальцями ходить Ія, замогильною ласкою точить його кров.

Прийшли привиди від неї, тіні їх блукають в душі. Журно дзвонять дзвіночки, дитячі пісні розсипають в повітрі — і привітно усміхаєть ся їм ліс.

Се панна Ія з могили встала і кличе його до себе. І голос її такий, владний, болісною тугою вабить його.

— Ну хутчій, хутчій тікайте зорі, сині смуги снігів, темні віти дерев.

Зустріли його в домі Пташинського спокійно і трохи здивовано. І здавалось, що і ті струмки морозу, що увірвались разом з ним в покої і він сам сколихнули на хвилину замертвілий спокій життя, а потім і сами засоромились і полохливо сховались в застиглих темних куточках.

І тільки сама наймолодша в домі Нінусь, вся в легко-блакитному вбранні привітливо і зацікавлено усміхнулась. Буйна радість світилась в очах її, і рвалась Нінусь звідси, з німих кутків на широкі простори життя.

В пані Пташинської був параліч ніг, і вона повсяк час лежала в покоях і тихо стогнала. А їй співчував старий зігнутий Пташинський—у нього була безліч хвороб і все житє складалось з слідування за ними. Вони були живими істотами в Пташинського, і він приязно з легким докором розмовляв з ними, час від часу шануючи їх ліками. І в сьому полягав увесь інтерес і насолода життя його.

І всі речі в домі, давнім порохом вкриті пильно і уважно зберігали в собі скорботні таємниці покоїв. Тільки тверді кроки і свіжий юний голос Нінусі дзвінко порушали холодний морок темних просторих кімнат.

А туманним ранком долітав з саду співучий крик собак. Десь під кущем знайшли вони зайця і завзято гнали його по саду. Там ішла своя буйна бадьора боротьба первістно-радісного життя. І голоси їхні свіжими мельодіями вливали ся в кімнати. Очі Нінусі проймались юним вогнем, і вона довго, припавши до вікна, слідувала за собаками.

— Знаєте, так досадно. Маємо таких добрих собак, і нікому ходити на полювання. Так от, як знімуть ся самі з нудьги і почнуть ганяти зайця. Співак! Співак! завертай, завертай його — пригала вона, захоплюючись гонкою.— Коли б була компанія, з якою б охотою я пішла на полювання. А ви, Стась, не хочете, піти?

— Ні, Нінусь, чомусь не хочеть ся. Тяжко бачити кров.

— Сумуєте все — в докором говорила Нінусь — все одно: не поможеть ся. Іечка не встане вже. І ніколи не повернеть ся, не забудеть ся те, що сталося. Боже, як все се тяжко! Живеш, як в ґрунї якій! Татусь з мамою після того не живуть. Наче залізли в могилу і там вештають ся. Ой, як все се гнітить, як гнітить! Хочеть ся вирватись звідціль і втікти кудись далеко — далеко.

— Ну то й тікайте, Нінусь. Ви ще така юна. Беріть житте, сьйво його, фарби. Чого вам тут вмірати?

— Не можу, Стасю. Рідних жалко. Коли кину їх — то се вже буде занадто. Ні, не можу, не можу! Хай краще так доживають. Якусь хвилину помовчала.

— А ви чого, Стасю, сюди приїхали? Адже все скінчилось?

— Не можу, Нінусь, бути там. Все переплуталось, все померкло. Хотів творить радість людям, сояшною піснею співати їм — а в самого ніч, глупа осіння ніч.

— Бідний Стасю! І невже не подоласте себе?

— Ні, Нінусь. Якимись глибокими нитками тягне сюди. Сиджу в себе і чую, як кличе Ія таким ласкавим, таким щирим голосом — „Стасю, Стасю!“ Боже, думаю: найріднійший друг, безмірно близький. Ти ж у мене єдиний. Махнув на все і приїхав сюди.

— А Іечка так дбала про вас. Кожного ранку отут грала на роялі. Се вам посилала вона свої радости. І пісні її були світлі, такі чисті.

— Нінусь, Нінусь, золотко, не треба сього! Або ні, краще говоріть-говоріть. Я буду слухати. Все рівно. Хай болить. Хай тягне там. Знаєте, я вже не можу жити без болю. Коли він втихає, мені здаеть ся, що чогось у мене не вистачає. Як паниця. Так близьче я відчуваю Ію.

— Хочете, Стасю, я заграю що небудь? Я пригадаю, що Ія грала.

— Грайте, Нінусю.

Грала Нінусь світлі мелодії, але кожен звук брєнів тоскливо і в сполучених хвилях лилась якась глибоко-скорботна пісня. Наче встала з могили сама Ія і посилає в сих незрозумілих формах свої почуття. І силить ся Стась розгадати їх — то радіє вшіймавши знайомі згуки, і в напруженій увазі спішить за неясними містами.

.....

Тихо одіходили дні темні й суморочні. А в ночі бродили в покоях шорохи таємні. Коли не коли були чутні згуки роялю. Певне Ія ходить. Вийшла з могили і пригадає старі часи земного життя. Пробує грати на роялі; але не осилають пальці клавішів. Цілує речі, щось шепоче їм. Останки життя забірає від них, зоставляючи лише печаль смерті.

— Ія! Ія! Золото-струнна моя, ласкава моя! Ія! Ія! — в несамопитій тузі кричить Стась. І чуло й насторожено прислухаєть ся тиша кімнат до криків його. І полохливо зникають шорохи таємні.

І тоді ясно встає вона, смугла й темноволоса з чорними, м'яккою ласкою освітленими очима. І кожен рух тихою радістю брентить в серці Стася.

А в душі встають чадними туманами грізні болі — спомини.

Се було більше року тому назад.

На зеленім полі клала осінь фарби — павутинами снувала яснорожеві смуги, тихим сумом брентіла.

А коли вставали тумани, густими пучками стлало ся сонце на землі, і в далекім просвіті алеї довго блукала темна поstattь її.

Тихі, задумливі кроки її м'яким порохом стлались в повітрі. Глибокий сум точив свою музику, а очі в болістній роспуді спинялись на яснорожевих смугах дерев. Наче втіхи й заспокоєння шукали.

А в вечірню пору спускалась густо-ворожа темрява і з далеких обривів повільно вставали світлі зірниці. Котили ся грізні хвилі страшної руйнуючої помсти і що вечора більш і більш наближались вони і вузьенькі язички полум'я радісно бавились і колівались в полохливій тиші ночі.

Стискало ся серце в болістній тузі, і здавалось, нема куточка на землі, куди можна було б сховатись, в маленький клубочок зобгнутись і так застигнути непорушно. А хвиля наближалась і чим далі яснійш вставали довгі роготливі язички полум'я і тремтячі тіні густими табунами тікали в просторинь.

І тоді ясно ставало, що не можна втекти від неї, — в дикім страшнім хаосі все зруйнує вона, всі куточки вимете і злиже. А стиснуте серце тужно боліло і здавалось без кінця маленьким.

.....

І ось раптом сталося. Тихо плутались тіні, з тихих шорохів танки сплітались одноманітно байдуже стукав годинник.

Дикий грубий галас увірвав ся в двір, а через хвилину крізь щілини віконець світлі смуги тремтячого полум'я постлали ся в домі.

І забили ся всі в страшній трівозі, як несподівано впіймані звірини. Злякані очі в безнадійній роспуді шукали притулку і не знаходили його.

Нарешті старий Пташинський заставив двері своїх покоїв шкафою і сам увесь тремтячий обіпер ся спиною об шкафу прислухаючись до гомону в домі.

А галас наростав і наростав. Ударив хтось у двері і вони з голосним скрипом одчинили ся і холодні струмки повітря увірвались в кімнати.

Важке тупотінне ніг лунко відбивалось в тихих покоях і стіни їх здавались маленькими й тендітними під натиском хриплих криків юрби.

Вийшла Ія на зустріч їм в нічній білизні з свічкою в руках і бліде обличчя її палаало холодним нерво-спокійним зором — і чуть помітно тремтіла в руках свічка.

— Що вам тут треба?

— Хм. Се смілива. — Хтось весело підморгнув сусіді і зацікавлено вдивляв ся в неї. Роспінтілі червоні обличчя і безліч палаючих глибокою злістною помстою очей.

На хвилину спинилась юрба: лише помітне було важке сопіне і безліч пронизуючих очей.

— А чого на неї дивить ся — бери її хлопці. Хай не мішає Ніколи тут варнякати.

Хтось крикнув з заду, хтось голосно засміяв ся; дикий галас заметушив ся і злив ся в грізний ревучий потік.

Яксь пика, товста й прищувата, з зеленими злістно-блискучими очима наближаєть ся, а за нею слідом посуваєть ся худорлявий смуглий хлопець, ласкаво усміхаючись.

Вискочила з рук свічка і раптом стало темно. Тільки чути в Ідальні, як тріщить мебель, тупають ноги, сперечають ся окремі голоси і тонкий брязкіт посуду чітко долітає до її.

А дві темних постаті навмисне переслідують її. Вскочила в вітальню і тихо пробіраючись сховалась за роялем.

Груба лайка чітко пролунала і постаті важко затупотіли ногами.

— Петре, шукай на підлозі. Вона тут десь, сволоч. Тільки гляди, щоб не втікла. — І знову груба лайка і гидотний сміх.

А серце стукає так голосно, що здаєть ся от-от видасть її.

По підлозі шаруділа одна постать. Раптом повернувшись хутко наскочила і надавила Ію.

— А так ти тут, голубушка — і теплий задоволений сміх.

Несамовитим голосом закричала Ія, а холодні грубі руки міцно обнімали, і чуло ся важке нервовє сопінне.

Почала ся страшна неймовірна боротьба. То безсило завіраючи, то легко й граційно згинаючись пручалась Ія. І очі її горіли диким несамовитим вогнем злоби. Підскакувала і злістно й завзято дряпала в обличє — і тоді товста постать до безсилля стискувала її.

І коли вся стомлена Ія схилялась, товста огрубіла постать починала ласкаво гладити її, хрипло шепочучи чудні ніжні слова ласки.

На один мент розірвалось полумя на дворі і пасма його впали на обличє парубка; а воно світилось ласковою пяною жадобою голодного тіла.

Дивили ся два звіра — один чистий, елегантний пахучий п'яними чарами, повний страшної злости й ненависти, і другий грубий і неохайний, від якого тхнуло перегорілою самогонкою. І здавалось, він спокійно закохано потішав ся останніми хвилинами своєї здобичі.

І ось нарешті, впіймавши мент, м'яко випорскнула Ія і нервовим скокок втікла — лише стукіт двері зоставив сід по ній.

Дика радість перемоги охопила Ію на мент. Спинилась на хвилину під дверима своєї кімнати і вся тремтяча напружено прислухалась. А за стукітом власного серця лише уривками долітали далекі неспокійні суперчки й гомін юрби. І крізь них чітко пробивались важкі й спокійно-повільні тупотіння ніг.

Тихий гомін почув ся під дверима. Проста й страшна в своїй безнадійній неминучости думка встала перед Ією. Вся безсила і тремтяча впала на ліжко...

Тонка смуга теплого ясного проміння проскочила в голові — і раптом зникла, зоставивши глибоку темну порожнечу.

В безнадійній роспуці вривалась в подушку, наче захисту шукала в ній, переверталась з боку на бік. І потім стихла-згорнулася в маленький клубочок і так і застигла. Лише тремтінне нервовими хвилями час від часу коливало тіло.

Грубі й коряві руки повільно й сміливо повзали по обличю, холодною гадюкою залазили в груди, розриваючи білизну, і було чути нервовий пристрастний сміх.

І в кошмарній тузі кудись далеко в темну порожнечу зникали всі думки й почуття...

Одіходили тихо ступаючи лише носками чобіт, наче боялись кари за поругану святиню.

А темні краплини крові повільно спадали на білизну, як глибоко болісні сльози, жорстоко ростоптані і запльовані.

Лежала безсила і непорушна, і як були розкидані руки і ноги, так і зоставались в байдужій втомі. І лише коли не коли легкими конвульсіями тремтіло тіло, як свідок того, що десь в глибоких нетрах залишились краплини життя.

Тихо спадав галас в кімнатах, і окремі голоси спокійно і тепло гомоніли — наче нічого не сталося. Кілька баб одіходячи з покоїв зацікавлено заглянули до її і здивовані спинились. Почув ся тихий стриманий гомін. Хтось подав цинічну думку, але вона не зустріла співчуття. Почали ся довгі повільні розмови. Смакували дрібниці події і зажурено хитали головами.

Тихо підійшла одна з них і вкрила їю ковдрою, побожно перехрестившись при сьому. І також тихо одійшла до гурту.

А з часом і сі розмови стихли. Тихо стукав на столі годинник одноманітно-байдужий, а в вікно пробивалась чиста й замучена ранкова зоря.

На сході вставали сині пасма хмар і ніжно-тремтячий привіт посилали на землю перші ясно-рожеві смуги.

.....
На Різдвяні Свята приїхав Стась.

Лагідно скрипів сніг під саньми, вривались в покої густі кучерями покручені клубки морозу, а молоде розчервоніле обличчя теплим вогнем ласки пашило.

Нова пісня його придбала в місті великий успіх. Південним сонцем пронизана, вся з тонких екстазів зіткана, тихими шелестами вітрів викохана, дзвеніла вона, як пісня неба. А в душі від неї світлою музикою ще бреніли радісні тремтіння, і в широкій соковито-юній любови ладний був обняти всіх йому рідних в домі Пташинських і тихими чарами обласкати їх.

І червоне обличчя його лагідною усмішкою світилось, і сині очі теплий привіт посилали на зустріч.

Але зустріли його холодно й байдуже, і якась гостра болісна хвиля передчуття раптом пронизала його. І все навколо стало нудним і сїрим-замогильно-ворожим. І тихо й непомітно повстала стіна ворожого мороку, і все, що творило ся в домі,

здавалось без кінця далеким — і тиха жуť болісно заскіглила десь глибоко в серці.

Ходили всі тихо, наче боялись нарушити теплу таємницю, і журно-лагідно скрипіли половиці.

І здавалось, щось найціннійше в житті загубили тут — і непомітно силять ся знайти його — щоб ніхто не примітив, не забрав ранійш, ніж найдуть вони.

Суморочно вдивлялись в мовчазні простори покоїв солідно спокійні крісла й канали. А десь далеко на кухні було чути настирливий крик дитини і міцний стукіт ножів.

І раптом стало ясно Стасю, що тут сталась велика й страшна в своїй дійсности подія, — і ворожий помах крил її ще тремтів в повітрі покоїв.

— Іечка, золотострунна моя! Що тут сталось? Кажи скорійш, не муч мене. Тисяча думок проносить ся в голові, і одна страшнійш другої. Іечка! Чом не усміхнеш ся ти, чом ласкою своїх очей не заспокоїш мене?

— Як бачиш, Стасю. Прийшли, все розбили, розграбували — живем, як останні злидні — тихо відповіла Ія, покірно схиливши голову, і в голосі її брехала роспука й роздратованість.

— Але все се дрібниця, Іечка. Все се пройде, все ще можна повернути. Невже так можна побиватись?

— Повернеть ся, Стасю, та не все. Не все, любий мій, не все повернеть ся.

Підняла очі і в них раптом повсталала вся глибінь безнадійної роспуки.

— Іечка, не треба так, не треба!

Наблизив ся і став ласкати її. Мягко і обережно випросталась з рук його і покірно одійшла з вітальні. — І довга коса повільно коливалась на спині.

Надійшла Нінусь вся свіжа й рожева з морозу.

І здавалось разом з нею вскочила в покої тиха й лагідна теплінь.

І хотілось ближче присісти до неї і в мягких журливо-лагідних струмочках голосу її заспокоїти свій біль.

Нінусь була на селі і чула колядки, що вивчали дівчата, і в руках її ще зоставалась радість зовнішнього життя.

— Боже, якими страшними очима дивитесь на мене! Ви все вже знаєте, Стасю?

— Ні, Нінусь, Ія нічого не сказала. Так тільки побиваєть ся, що разграбували все.

— Стасю! Краще не знати нічого, не чути — легше вам буде.

— Нінуся, але ж нічого страшного не сталося? Ну розбили все, розруйнували. Все повернеться, моя хороша!

— Стасю! Нічого ви не знаєте; то що розруйнували дрібниці. Татусь правда, побивається, а ми ні.

— Ну, тоді, що ж сталося? Кажіть, не мучте мене.

— Не можна сього говорити. Боже, невже ви не догадуєтесь? Хіба б Ія так з вами поводитись? Господи, який ви чудний.

І раптом розчервонілась вся і, схилившись на ручку крісла, заплакала, нервово здригуючись і була схожа на маленьку забуту дитину.

Одна хвиля була важкого заплутаного замислення, і тоді все пронизала одна ясна й страшно велика думка. І очі загорілись божевільно тужним вогнем злоти.

Підійшов і міцно взяв за руки.

— Кажіть прямо: згвалтували?

І йому відповіла глибоко скорбними і полохливо лагідними очима. Лише моргнула ними.

І все стало навколо тісним і гнітючим і сердито сперечались кресла, коли наскакував на них.

А через хвилину зявилась в саду його темна постать. Загрузав в глибокім снігу і поспішав далі, розмахуючи руками, наче гнався за якоюсь здобиччю увесь в бажанні розбити її. А йому в слід дивились глибоко замислені непорушено байдужі очі Нінуся.

Тихо спускався вечір Різдвяний. Повільно стлались м'якими серпанками сутні і в їх мороці ставало тепло й затишно. Легкими метеликами коливав сніг в повітрі, а в неякій далені були помітні білим снігом уквітчані дерева - ясні, холодно радісні.

Стояли і довго непорушно глибоким поглядом вдивлялися в дерева, і здавалось десь в глибині повільно заспокоювалися якісь невеличкі клаптики душі, і від того ставало легше дихати.

— Різдвяні хлопчики вмірають зараз під ялинками і ласки благають у Христа. Вам не здається так, Стасю?

— Все рівно, Ія — Христос то ласки не дасть, скільки не благай. Се тільки оманя, нами видумана.

— То нічого, Стасю. Але вмерти в радісній надії з чистим світлим щастем — яка то радість для людини. В тисячу раз краще так вмерти, чим безглуздо нікчемно сновигати по землі.

— Не знаю, Ія. Є пісні землі такі світлі, такі свіжі, що ніколи надії неба не замінять їх.

— Ай, не кажіть так Стасю, се все бруд і гидота.

А з надвору вривались в покої бадьорі тупотіння ніг і свіжій неладній голосі з лагідним сумом виводили довгу протяжну колядку. Нінусь розмовляла з колядниками, і вони тепло і засмучено сміялись, зоставляючи в покоях первістно — радістну смугу життя. І довго згасала вона в покоях, зоставляючи ніжну тугу за чимсь прекрасним, безмежно-далеким.

Вечеряли всі байдуже і нудно і лише час від часу мінялися короткими думками. Нінусь задумливо качала мячики з хліба, а очі її темні і глибокі напружено й тужно вирішали якісь складні думки, і час-від-часу в нервових хвилях тремтіло її тіло. А старий Пташинський уважно й заклопотано пускав краплі ліків в чарку з водою.

Тільки в кутку в бліднім тремтінні лампадки теплим й зворушливим спокоєм віяв сніп жита і в його пасмах здавалось все первістно простим і радістним. І міцно пахло свіже зеленувате сіно.

І коли повечеряли, стало нудно бути всім в гурті. Одійшли мовчки старий Пташинський і Нінусь, і довго в глибокій задумі, нічого не помічаючи навколо, сиділа Ія.

— Про віщо так думаєш, Ія? Нічого не поможеть ся.

— А хочеть ся, щоб помоглось. Так вже житте складаєть ся, що до останньої хвилі за щось чіпляєть ся людина, аби звязатись з сим життем.

— Але инколи обривають ся всі нитки. Тільки краплі крови не заживають від них.

— Байдуже, Стасю...

Якусь хвилю помовчала.

— Розкажи краще, Стасю, як ти живеш. Я знаю, тебе всюди гучно вітали за твої композиції. Ти маєш велечезний успіх — і повинен бути радий.

— Так, Ію. Іхав сюди з такою буйною світлою душею, що здавалось не зтримаю себе і розсиплять ся проміні її і озолотять всіх радістю. Але я беріг і хотів все тобі віддати.

— Пізно вже, Стасю любий.

— Так Ію, і все померкло. Все в один мент перегоріло і зотліло до щенту.

— Стасю, не треба сього. Краще заграй ту пісню, яка тобі славу зробила — дай пережити се хоч в останній раз.

— Не можна сього робити, Ію!

— Чому?

— Вона занадто світла, занадто соняшна.

— Себ-то я занадто темна, щоб слухати її. Ти хочеш сказати, що я недостойна її?

— Не те, Ію! Тобі тяжко буде. Не витримаєш сього — я не хочу, щоб ти слухала. Не може бути нічого страшнішого таких контрастів. Пуками сяйва розбризкає тут, але морок сей вість все, і нічого не зостанеться від неї.

— Але я в останній раз тебе прошу. Чуєш? В останній раз. Коли хоч крихта гарного зосталась до мене, ти мусиш програти її. І я нарешті маю право, бо й моя душа там є. Я вимагаю, прошу, — як знаєш.

Розвів руками і знехотя сів до роялю.

Повільно й вяло повстали перші згуки і здавалось, скаржились комусь, що розбуркали їх спокій. Але раптом звідкись проскочив ясний і весняно-теплий пук сонця. І все змінилось.

І немає важких суморочних покоїв, і немає болів.

По лукам трави, м'яккі й зелені, пахучі соками землі. По травам квіти жовті, червоні, помережались, як зорі. Срібною, холодом пахучою росою застлалось все навколо. А в росах купаються проміні сонця, сяють — привітами стелють ся. І небо, тонко-блакитне спустилось і злилось в поцілунку з землею. І в блакитно-соняшній музиці дзвенить пишно все навколо.

І маленьке дівоче серце тремтить в радістнім екстазі, благословляючи музику життя. Лягає на землю, в ніжних ласках цілує її. І знову встає, важко передихаючи і вся п'яна біжить далі, на зустріч прозорим струмкам повітря. Піднімає спідницю. Стьобають квіти по ногах, холодною росою лоскочуть голівками, викликаючи солодку ніжно-тремтячу таємницю дівочого серця. І не було в сьому сорому, і теплі п'яні хвилі лоскотом пронизували тіло.

І раптом встала страшна й кошмарна думка — і все зникло кудись без кінця далеко. І згуки роялю боляче й дратуюче били по напружених струнах нервів. І не було місця, куди б можна було зникнути.

— Не треба, Стасю, більше.

— Втомила ся?

Руки в нього тремтять від напруження і очі горять глибокою тугою радості.

— Наче сон який прекрасний, Ію. І от прокидаєш ся і так не хочеть ся розлучатись з ним.

— Який ти жорстокий, Стасю.

Піднялась і нервово заходила по кімнаті.

— Стасю любий! Не треба карати того, хто й так безмірно покараний. Я бачу, як далеко ти від мене, як не хочеш, хоч краплину зрозуміти мене.

— Ію! Не воружи ти сього, дай забутись хоч на хвилину. Хай сами собою клубки розплутують ся — може все одійде.

— Не можу я мовчати, коли останні сили залишають мене. Все горить в божевільнім огні. Іще одна хвилинка — і мене не стане. Стасю, любий, рідний, порятує мене! Дай почути хоч на хвилину тремтіння твоєї душі. Розбий клітку, що розеднує нас! Злий ся, злий ся зі мною! Одною ниточкою, одним вузликом дай зачіпитись за тебе.

В нервово-тужній роспуці впала на груди, і давила Стася, заглядала в очі, стискувала його, припадаючи до грудей.

— Іечко, коли розкрию груди, все залле злітно-палаючою помстою. І не буде тобі легше від того. Одна думка, що ти могла почувать насолоду, коли віддавалась...

— Мовчи, Стасю! — дико крикнула і закрила рота рукою і так і застигла.

А потім обхопила голову і довго в нервово-тужних поривах цілувала його і раптом зникла, зіставивши мокрі сліди від сліз.

.....

Настала ніч, нервово тоскна, всіми струнами напружена. І кожна річ в покоях здавалось мала свій власний голос і щось шепотіла Стасю, поважно і незрозуміло і вимагала відповіді від нього. І з сих таємних голосів снувались свої тканини, і в них розкривалась безмежно глибока, страшна своєю темрявою безодня.

І коли підходив і заглядав до неї, божевільний жах охоплював всього і в нервових хвилях увесь тремтів.

Ходив по кімнаті з кутка в куток поспішаючими кроками і голосно стукав каблуками по підлозі. Здавлював виски руками і з гостро-болістним жахом в очах вдивляв ся в глибоку темну просторінь. А в голові гострими болями різала одна і таж думка.

— Чи з насолодою, Ія тоді віддала ся їм, тим брудним і грубим, що прийшли і насміялись над нею, і згвалтували її, заплювали сльози її. З несамовитою роспукою силлив ся увявити собі до найменших дрібниць подію і солодкий жах божевілля, тихо жрадучись, пробірав ся в душу.

І здавалось, що хтось позбирав всі тоненькі ниточки і так болісно сіпає ними в голові, і тоді яскраво до жути вставали всі дрібниці події. Лізуть вони, грубі і неохайні, брудними і корявими руками пестять її груди, ніжно-рожеві й чулі, що закривають ся від сорому, як пелюстки квіток в холодну пору, ласкають найніжніші місця ніг, що стуляють ся в солодкій полохливій пристрасти, ніжні й приваблюючі, як квітка ірису, цілують її звір'яче слинявими губами і п'яно сміють ся.

А вона лежить вся розкидана й розпатлана і в солодко-пристрастній втомі всею істотою смакує озвірілу, грубу насолоду. Дикий, голосний стогін виривав ся з грудей Стася, і він ладний був бігати, трошити стіни, ламати все навколо, знищити, звівечити в хаотичне безладде і самому розірватись на криваві шматочки і змішатись в тім безладді.

В безсилий втомі падав на ліжко, вривав ся в подушки і з ніжною тремтячою тугою в голосі кричав:

— Ні, ні! Ія — моя. Ія чиста, золото-струнна дівчина — вона не заплямована. Вона чиста, вимита вся в сльозах страждання, як криштальова вода, як холодні краплини рос лїтнього ранку.

І тоді хотїлось йому тихо по дитячі плакати. Барвистими пахучими квітами, шовковими травами уквітчати її, ніжними пестощами всю обвити її і всею істотою злити ся з нею. Припадав до подушки, водив по ній руками. І здавалось, що то він ласкає Ію, ніжні дівочі груди їй цілує, по білій батистовій сорочці гладить її тіло.

Тихо й задумливо вставав ранок, і в сірім повітрі повільно, злегка коливаючись спускались на землю снігові метелики. А в душу пробіралось тонкими чуть помітними струнами солодке п'яне божевілле, і тоді ставало в ній безмірно ясно й легко і хотїло ся в теплих сльозах сміять ся довго, з насолодою.

В кімнаті її було затишно й привітливо і всі речі були пронизані однією тонкою й лагідною смугою дівочої ласки. Тихо й обережно пройшла по них чула рука, zostавивши ніжний привіт, світлі таємні сподіванки, тонкі тремтячі скорботи. І в блідім світлі тремтячої свічки викликали вони цілу низку далеких, болісно-рідних споминів. І здавалось, там за ними розкривають ся безмежно широкі простори, ясні і радісні. І лише одні тоненькі перепони одділяють Ію від них.

Скинути б легко й рішуче марудну облуду землі, порвати з нею — і надійде спокій і радість, і зникнуть всі скорботи.

Мягкий лист дерев шелестить під подихом вітру, соняшні плями грають ся в темряві їх — і уквітає ними себе Ія. Мягким ніжно-тремтячим дзвоном блакитних квіток нальють ся груди Ії. В барвистих прозоро-золотих росах, холодних і пахучих викупаєть ся душа її — і задзвенить вся світлою соковитою радістю життя і могутню хвалу пошле в небо. І спустить ся тоді воно, тепле й ласкаюче, прозоро-світле, в блакитні шовки обіве Ії — і затремтить душа в блакитнім екстазі, в безмірній радості вічного життя.

— Жити! Жити! Вічно жити! — міцними, соковито-свіжими голосами співає вся Істота Ії і бадьоро-владно стукає серце.

І хочеть ся обняти когось рідного, і в екстазних ласках вилити всю теплінь тремтячої радості, тонкого ніжно-болісного хвилювання. І злитись в довгій німім забутті.

І тоді раптом спадають чорні наволоки. Снують ся мури товсті й непереможні. І гострий біль глибоко пронизує Ії.

В дикій роспуді ламає руки і тонкі стогони повільно виривають ся з грудей. Стоїть довго і непорушно і божевільно-гострим поглядом вдивляєть ся в темний образ в кутку, тремтячий в блідім сьйві лямпадки, мягко й лагідно прикрашений рушником. І здаєть ся їй, одна ниточка тепла й ласкава сполучає з ним, холодною краплею спадає в глибокі пекучі виразки.

Але темні непереможні мури згущають ся, посувають ся до неї і в їх колі стає неймовірно тісно, важке повітре душить Ії.

І всі речі навколо такі теплі і лагідні раптом гублять свої прикраси, все далі й далі зникають від неї в безмежний недосяжний простір.

В несамопитій роспуді силить ся погнатись за ними, сполучитись з ними і в тім світлім лагіднім колі легко кружляти в ясних просторах.

Але щось впяло ся в неї міцними холодними пазурями і цупко держить Ії. І тоді ясно й непереможно владно встає одна проста й близька думка.

І ясно стає, що все те, чим жила, з чим чарівними нитками світлих лагідних настроїв була звязана, навіки одірвалось від неї. І ніякі сили не зможуть Ії сполучити з ними.

Чорні мури тісні в своїх колах гнітять Ії, і нема порятунку від них.

Впала на підлогу ненароком зачеплена шклянка і з тонким стогоном розбилась, і якась нова невідома, непереможна сила зашаруділа в грудях і настирливо штовхала Ії на останню рішучість.

І в останній раз ласкаво й привітливо затремтів блідий світ лампадки.

Ішла рішуче й твердо, в одній білизні, і холодні таючі метелики повільно сїдали на голі плечі і гострим морозом пронизували тіло. А палкий глибоко заплутаний клубок думок настирливо гнав ся за нею. Тікала від них далі й далі і від того ставало байдуже й легко на душі. І в світло-рожевих серпанках радісно вливали ся в груди далекі урочисто-тривожні дзвони в церкві. І сміялась таким теплим, ласкаючим братнім усміхом ранкова зоря.

Ранком в домі піднялась тривога, а Стась мовчки знайшов напівзаметені снігом сліди її і пішов по них.

Під густим затишнім кущем дерев в білій помережаній сороці простягло ся в приймній втомі посиніле тіло її.

А на вустах роспливалась легка ласкава усмішка і дві блескучих смужки сліз простягли ся по обличчю.

З молитовною побіжністю став на коліна і міцно поцілував Ію в уста — і здавалось вона м'яко і з ласкавою втомою усмінулась йому.

Мовчки, непорушним, нічого не розуміючим поглядом очей вдивляв ся в неї — а потім пішов, не помічаючи дороги, наче заклопотаний якоюсь звичайно буденною дрібницею. І чим далі йшов, тим ясніш вставала перед ним жива, світла, безконечно-близька Ія — і тихою радістю дзвонило серце.

І ніхто в домі Пташинських не поспитав і не зацікавив ся, куди зник Стась.

Сього року так само сіро й непривітливо надійшов Різдвяний вечір. І так само довго і уважно возив ся з ліками старий Пташинський. Тільки сухі плечі більш похилені були і очі глибоко запали на зеленому землистому обличчі, і довго безперестанку часами він кашляв, з одчаєм шукаючи співчуття в присутніх.

А Нінусь після вечері пішла на колядки. Вся свіжа й розчервоніла з м'якою радістю в синіх очах вона здавалось тікала в свіжі, яскраво первістні простори життя — і груди її буйним соком напоєні дівочою ласкою тремтіли.

— До церкви підемо, Стасю? — звернулась вона.

— Не знаю, Нінусь. Чомусь не хочеть ся.

— Не хочеть ся. Не хочеть ся. Закис — і не поворухнеть ся. Треба бути, Стасю, більш живим. Треба брати від життя те, що

воно дає. Є білі сніги і дерева на них, сині морозяні ранки, зорі засмучені й тремтячі — і в цьому стільки своєї радості. І таку безмежність краси можна знайти всюди. Треба тільки захотіти цього.

— Не кажіть цього. Се даремно, цілком даремно. І слухати вас не хочу.

— Ех, ви! Кислятина і більш нічого!

Одійшла хутко й бадьоро і здаєть ся понесла з собою цілий пук свіжої соковито-буйної радості.

Мовчки повільно-задумливими кроками ходив по кімнаті Стась, а в грудях точив свою тиху затишну музику солодкий сум.

Спускала ся ніч м'ягка й задумлива і в сірих серпанках її тихо вставали тіні—привиди і снували своє невідоме легко-ткане прекрасне життя. Ласкавий дід Мороз з червоними щоками, з білою довгою бородою з лагідною усмішкою в очах гуляє по снігу, заклопотано ходить по лісу, пухкими гірляндами вкриває віти дерев, на верхівях їх теплі солодкі сніжки наколихує, маленьких хлопчиків забірає до себе, щоб легше жило ся їм там.

— Морозе, морозе! іди до нас вечеряти.

Але знає Дідусь, що не пошанують його злії люде, хоч і кличуть до себе і тікає від них далі в ліси, на білі намети.

— А як не хочеш іти до нас вечеряти, то не йди до нас

на жито й пшеницю

й на всяку пашницю — посилають навздогін йому.

Що клопіт йому до жита й пшениці, коли в нього такі безмежні снігові простори. І пішов собі, весело потираючи руки, старечою ласкою гріючи заморожені дерева.

Біло-тканні тіні, легко граційні, в танках снують ся перед очима, посилають привіт зорям, а ті мовчазні тремтять, тонкими проміннями усміхають ся, — глибоко-зворушливо душу хвилюють.

І безліч тінів в довгі танцюючі низки сплітають ся і тисячами голосів шепочуть якісь таємниці Стасю.

А серед них в білосніжній сорочці вся тонка й тоскно-ласкава ходить Ія, усмішки всім посилає і кличе його, Стасю, до себе. Тонкими шовковими ніжними пальцями-струнами пробіраєть ся в душу і викликає звідти тихий солодко-екстазний сміх. І всі речі навколо посплітались в ясні усмішки і радіють йому, Стасю.

— Ія жива — кричить з несамовитим захопленням Стась. — Ія, моя чиста дівчина, моя рідна, золото-струнна жнива а віки!

І радісно, нервово потираючи руки біжить в сад, глибоко хвилюючись, з широкою дитячою усмішкою в очах.

Пухкі й поважні метелики снігу спадають на довгий розспатланий чуб, а Стась, важко передихаючи, спотикаєть ся в снігу і біжить далі й далі.

Мягкий шум дерев над могилою нагадує йому якісь далекі але рідні слова музики — і хочеть ся відгукнутись на них довгим могутнім співом.

Впав на могилу і в несамопитій тузі гладив білий пухкий і холодний сніг.

— Груди твої, моя золото-струнна дівчино, світла й чиста буду гладити, груди твої непорочно чисті й незапльовані. Ноги твої, які не знали чужих поділунків і ласок буду цілувати.

З божевільно-п'яним захопленням припадав до могили, гладив її руками, цілував холодний, солодко-пухкий сніг.

Спадали марудні глініні форми землі поругані й запльовані, і вставала тоді Ія, вся чиста в сльозах страждання омиа, легко-провора, тоскно-рідна.

А навколо кружляли легкі Нетліїні Тіні-Привиди, в граційні танки сплітались і точили свою барвисто-ніжну музику. серед них, як вінком уквітчана, стояла ясна з тоскно-ніжною усмішкою Ія і посилала йому теплий ласкавий привіт.

Піднімав ся з могили і широко розставляючи руки в п'янім радістнім захопленні йшов на зустріч їй і кричав:

— Ія моя, вічно-моя! Немає смерти, немає бруду, немає сліз. І Тіні Вічно-Нетліїні і Ія моя вічно-жива, вічно нетліїнна. І любов в моїх грудях вічно-невмируща!

І яскраво вчував, як тихо й лагідно шепотіла Ія безкінця дорогі слова ласки, слова любови — і груди ладні були розкритись в несамопитім бажанні сполучення.

Розбивались старі, брудні клітки і безмежні широкі простори розкривались.

А з верхів'я спускало ся небо, блідо-сіре, холодно-радісне, розкривало йому безмежні обійми — і точило звідти барвисто-блакїтну, срібними дзвіночками пронизану музику. І дружнім хором брєніла тиха й зачарована пісня Нетліїнних Тінів.

Вслухав ся в неї, в бажанні злити ся з нею і в солодкім нервовім захопленні тремтіла душа.

— Хвала Тіням Нетліїнним, їхнім співам блакїтним. Ія вічно-моя, Ія вічно-рідна мені!

Згасала остання, смутком тремтяча зоря. Вставав ранок світло-радістний, ясно синій, святочно-блескучою білизнаю оповитий — а десь далеко в урочистій тривозі, рожево-синіми барвами обвита, бились і коливались святочні дзвони і лагідно десь в далечині скрипів сніг під ногами. Повертав ся назад і очі блеснули глибоким світлим екстазом радості.

Потирав руки і увесь час тихо, як найтеплішу молитву, шепотів:

— Хвала вам, Нетлінні Тіні, вашим співам срібно-блакитним! Ія моя світла, золото-струнна дівчина, навіки жива, вічно-рідна мені! І любов до неї безсмертна в грудях моїх.

А на сході тонкими рожево-золотими смугами стлали ся перші чисті, як усмішка юної панни, проміні сонця, повільно ширили ся і ніжною ласкою входили в груди, і яскраво по дитячі радісно синіли довгі смуги лісів і білі намети снігу.

Я. МАМОНТІВ.

Осінні октави.

Р а н о к.

Перед столом... На книгах — ранкове проміння.
 На аркушах — давно початий маскарад
 римованих задум, ритмічного горіння —
 барвистої душі фарбований каскад...
 Дивлю ся за вікно... А там — журба осіння...
 Там — сад в задумі золотій... столітній сад...
 І під намет його сумирно — величавий
 іде з гори Маляр беззубий і кістлявий.

В е ч і р.

На гобелени вже лягли вечірні тіні.
 Сповив ся смутками Мадонни світлий зор.
 Душа пливе в ритмічно-ніжному молінні
 під світло-зоряний пречистий омофор...
 А за вікном — холодний смерк... псалми осінні...
 Зажурених прочан жалібно-тихий хор...
 Се — час небесних вістників... святих прелюдій...
 Таємно-тихий час богорозмовних студій.

МИКОЛА КОВАЛЕВСЬКИЙ.

Од романтики до реалізму.

(З історії однієї партії).

Світлій памяти свого духовного брата й ідейного товариша К. Н. К., який передчасно загинув весною 1915 року, з глибоким сумом присвячує
Автор.

Передмова.

Історія революційного руху на Україні потребує ще уважного дослідження. Ми не маємо багатої літератури в сій справі. Задача сєї праці — дати матеріал майбутньому історикові української громадської думки для характеристики радикального українського народництва, яке відіграло таку значну ролю в недавній політичній історії України.

Написана в дуже несприятливих для літературної творчости обставинах, праця моя має багато дефектів. Найголовніший з них — брак відповідних документальних даних, які б ілюстрували де-які моменти та епізоди революційного життя України.

Але не моя в тім вина. Бурхливе життя не дало можливости зберегти всі памятки революційного минулого. Більшість же з тих, що збереглись, були недоступні мені з причин, од мене цілком незалежних.

10 серпня 1918 р. Лукіянівська в'язниця.

I.

Перші спроби. Закордонна група. Українські соціалісти-революціонери до революції. Без догмату. Самостійність чи федералізм? Аграрна пустота. Розрив з росіянами. Польсько-українська деклярація. Цікаві епізоди.

Перші спроби організації української партії соціалістів-революціонерів були зроблені невеликим гуртком української студентської молоді ще в 1905—1906 роках.

Про сі перші спроби так пише один з учасників їх: в 1905 році, в період загально-революційного підйому, заклав ся в Симферополі

невеличкий гурток з українців, який називав себе українськими соціалістами-революціонерами. В тому ж році заклався подібний гурток в Одесі. Се були лише початки організації, і чогось певного, скристалізованого не було. В 1906 році праця цих гуртків почуває поширюватись, і роблять ся спроби закласти українські есерівські гуртки по ріжних селах. Так, приміром, заходами одного з членів Симферопольського гуртка заклались невеличка організація в с. В. Михайлівці, Мелітопольського повіту. Тоді-ж вперше члени Симферопольського гуртка посварили ся з російськими соціалістами-революціонерами, бо вони не хотіли визнати за членами Симферопольського гуртка права пропагувати на українській мові і повстали взагалі проти самостійного існування українських соціалістів-революціонерів. Натомість було зближенне з татарськими соціалістами, які підтримували українців

В осени 1906 р. заходами членів того-ж Симферопольського гуртка заклались невеличка організація серед студентів київського університету, які працювали серед київського робітництва, а також по селах на Чернігівщині, Волині та Поділлію.

В кінці 1906 р. виникла серед членів цієї організації думка скликати партійну конференцію, яка дійсно й відбулась у 1907 р., здасть ся, на початку лютого. На конференції були представники: Таврії, Херсонщини, Полтавщини, Чернігівщини, Поділля та Київщини. Були також і ті українці, котрі належали до російської партії с.-р. Всього було не багато, чоловік 30—40.

На сій конференції прочитано було доклад про основи програми, на яких має закласти ся українська партія соціалістів-революціонерів.

Що до загальної ідеології, то вона не ріжнилась від ідеології російських соц.-рев. Головна ріжниця від програми рос. соц.-рев. була в тому, що, на думку докладчика, українські соціалісти-революціонери повинні домагати ся скликання Українських Установчих Зборів. Що до земельної програми, то було лише сформульовано, що програма рос. соц.-рев. для України не підходить. Докладчик висловлював ся за необхідність закласти власну, окрему від російської, партію соціалістів-революціонерів.

З думками докладчика не погожувались ті присутні на конференції, які належали до російської партії і пропонували вступити до рос. соц.-рев., окремою селянською групою. З приводу цього докладу завязалась велика дискусія, яка кінчилась тим, що члени рос. партії соц.-рев. покинули конференцію, решта ж, яка згожувалась з докладчиком, визнала себе установчими зборами української партії соціалістів-революціонерів і обрала Центральний комітет партії.

Головним завданням цього ц. к. була організація. З сього метою ц. к. розсилає своїх агітаторів по селах, містах, різних школах, головню по учительських семінаріях. Сі агітатори заклали цілу низку партійних груп. Так заклали ся групи в Радомишлі, Коростишеві, Глухові, на Харківщині, здасть ся, в Валках, Золотоноші, Новій Олександрії і иньш. З повітових груп найкраще працювала Радомиська. Далі була закладена організація в Рівному серед салдатів, а в сімці 1907 року заклалась організація серед студентів харківського університету.

Під той час де-які групи рос. соц.-рев. на Україні були сильно розгромлені, і з Петербургу прибули два делегати від рос. соц.-рев. до Центрального комітету українських соціалістів-революціонерів. Делегати визнавали за українськими соц.-рев. право пропагувати українською мовою (!) і, *навіть*, (підкресленне мое М. К.) визнавали за українцями право на автономію, але були проти Українських Установчих Зборів і пропонували укр. соц.-рев. скасувати свій Ц. К. і утворити при рос. соц.-рев. окрему місцеву групу. Звичайно, Ц. К. з сим не погодив ся, і делегати рос. соц.-рев. ні з чим поїхали назад.

Діяльність українських соц.-рев. не могла не звернути на себе уваги реакції, яка чим раз побільшувалась і в серпні 1907 р. було розгромлено найбільш діяльну Радомиську групу, яка складала ся головним чином з учителів. Всього було заарештовано тоді до 30 чоловік. Далі почались арешти і в других місцях, а незабаром був розгромлений і Центральний комітет партії¹⁾.

Згадані спроби організації були наслідком загального оживлення українського політичного життя під впливом російської революції, або вірніше, революційного вибуху 1905 року, який закінчив ся, як відомо, суворою реакцією. Аграрно-поміщицька реакція, перед якою вів „всеросійський поміщик“, нині покійний Микола II, поставила собі конкретні завдання — задушити повільне наростання політичної свідомости народніх мас і розбурхане народне море ввести в залізні рямці послууху й цілковитої залежности од Столипінського уряду. Молода ще організація українських соц.-рев. не в силі була видержати сього реакційного напору та розгрому і, найголовніше, загального упадку громадських сил. Припинивши свою діяльність в межах російської України, недобитки партії перенесли свою роботу в Галичину. Тут, поза межами досяглости російської охранны, українські соц.-рев. згуртували ся в закордонний центральний комітет партії і виявляли більш-менш жваву діяльність, видаючи партійну літературу, тран-

¹⁾ „Боротьба“ ч. 14. „Де що з спогадів партійного робітника“.

спортуючи її на російську Україну і посилаючи своїх агітаторів за російський кордон, щоб налагодити організаційну роботу в темній малосвідомій національно й соціально народній масі.

Однак мусимо сказати, що перша спроба утворити українську партію соц.-рев. не мала великих і тривких наслідків в українському житті. З погляду ідеологічного гурток українських соц.-рев. 1905 р. лишив по собі мало цінного, що могло-б служити першим етапом для дальшого розвитку партійної ідеології.

Сьому на перешкодї стали передовсім великі впливи рос. соц.-рев. на молоду соціалістичну формацію, яка зродилась була на українському ґрунті. Сї впливи спричинились також до того, що молода організація засвоївши загально-відомі есерівські лозунги, не дала собі труда, за рідкими винятками, зревізувати їх, і в наслідок ідейної ревізії створити тривкий фундамент дійсно *української* програми соціалістів-революціонерів, яка-б мала свої коріння в реальних соціально-економічних та побутових умовах українського життя.

Перенївши свою діяльність в Галичину, перші українські соц.-революціонери пережили значну еволюцію. О скільки перед тим вони підлягали впливам російським на Україні, остільки в Галичині вони поволі втягнулись в сферу впливів галицьких політичних партій. Автономія і федерація під впливом галицьких співзвучних радикальних елементів уступили місце самостійности. З поміткою партійного видання бачимо цілий ряд брошюр та листків, в яких лозунг української самостійности пропагуєть ся дуже завзято.

З організаційного боку перша група українських соц.-рев. і закордонний комітет її не zostавили на Україні ніякого слїду. Очевидно, глуха реакція не дала можливости провадити партійну роботу в народі протягом кількох років, і перша спроба організації українських соц.-рев. таким чином не дала поважних і цінних організаційних наслідків, які можна було б використати дальшим організаторам партії. Закордонний же комітет, чи, вірніше, група українських соц.-рев. протягом кількох років втратили свої старі звязки з російською Україною, не придбавши нових. Хоч треба зауважити, що закордонна група укр. соц.-рев., особливо в останні роки перед війною, кілька разів намагалась організувати партійну справу на Україні. Нам відома спроба закордонної групи утворити організації в Харкові та Києві. Але сї спроби так і залишились спробами і серйозних наслідків не дали. Війна, що почалась в 1914 році, зовсім одрізала закордонну групу од російської України, але разом з тим дала зовсім несподіваний напрямок діяльности коли не всієї групи, то її головніших діячів

В 1912—13 роках український рух набрав ширших розмірів, ніж в часи пройденої ним реакції і упадку громадського життя. Похорони М. В. Лисенка і роковини Шевченка (а потім відома демонстрація пам'яті поета) виявили великий зріст української свідомости і збільшенне свідомих української справи громадських сил.

В цих роках в різних містах і селах України одночасно, але без всякого зв'язку між собою, з'являють ся окремі гуртки та організації українських соціалістів-революціонерів. У Києві, найбільшій центрі українського політичного життя, утворюєть ся так звана Київська група українських соц.-революціонерів. У Москві, Петербурзі, Харкові та інших великих університетських городах Росії в різних формах гуртуєть ся молодь в есерівські гуртки. У Полтаві, Миргороді, Лубнах, Рівному, Чернигові і т. д. поволі з'являють ся більші чи менші гуртки та організації. Де-які з них, чи через територіялне межування, чи через інші причини, зав'язують зносини між собою і починають працювати в контактї (Полтава—Харків, Київ—Чернігів—Ніжин), утворюючи місцеві районні групування.

В сі роки перших ознак оживлення українського життя сі гуртки та групи укр. соц.-революціонерів, не будучи тісно між собою зв'язані, дуже гостро й боляче відчували не тільки брак організаційної єдности, але (й се найбільше) відсутність ясно виложеної програми, яка б зазначила суть і межі есерівського світогляду і дала б партійним діячам сильну й спільну для всіх організацій ідеологічну зброю.

Се й не дивно. Недала спроба 1905 року лишила по собі лиш неясні, туманні спомини і ніяких ідеологічних придбань. В процесї реакції неможливо було творити нові ідейно-політичні цінности, а з початком оживлення скрізь по Україні залунали голоси різних російських партій, що старали ся в народніх масах зайняти домінуюче становище.

Внутрішня творча робота української інтелігенції (навіть соціалістичної) зустрічала силу перешкод не тільки полцейського характеру. Послідовний опір російської громадської думки новим формуванням української політичної армії — ось найбільш характеристична риса тодішніх суспільних відносин на Україні.

Тим-то, пригадуючи початок більш-менш масового гуртування українських соц.-рев., мусимо одзначити, що до внутрішнього процесу створення нових політичних сил на українській ниві долучалась ще різка реакція супроти „общеросійського“ розуміння політичних завдань на Україні. Можна з певністю сказати, що значна більшість гуртків та організацій українських соц.-рев. утворили ся з числа тих політичних діячів, які працювали в спільних з росіянами та євреями пар-

тійних організаціях. Але, помітивши раз панування „общеросійського“ розуміння українських справ в сих організаціях, українські працівники кидали се, сказати б, незаконне „сожителство“ з „общеросами“ і всіх сил прикладали, щоб утворити українську партію соц.-революціонерів.

Утворені під загрозою ударів з боку російської реакції, в атмосфері ідейної боротьби з бувшими російськими товаришами, молоді організації не завжди вспівали до організаційного гуртування долучати добре скристалізовану, в певних межах виразно сформульовану програму. І брак такої програми спричинив ся то того, що різні групи та організації без всякого звязку між собою створили „нариси“ та „проекти“ програм, які, на думку авторів їх, найбільш влучно висловлювали ідеологію нової, ще остаточно не зорганізованої партії.

І треба сказати, що коли в питаннях соціально-економічних всі ці програми більш-менш були подібні одна до одної, то національне питання і зокрема проблема українського державного будівництва, трактувало ся в програмах різно. Взагалі можна одзначити дві головні течії: Київська група в своїй програмі, власне в проекті програми, надрукованому в одному з чисел нелегальної „Боротьби“ (за рік 1914—15), виставила виразно принцип всесвітньої федерації і національно-персональної автономії, яка довершує найбільш повне і справедливе вирішення національної проблеми. Виходячи з цього, програма київської групи обмежувала національно-політичні ідеали федеративним звязком України з иншими членами федерації, яка має спочатку повстати на руїнах російської імперії, а потім на руїнах всього імперіалістичного світу. Одним з етапів, мінімумом своїх вимог в національній справі, який має прокладати шлях до федеративного ладу, київська програма вважала національно-територіальну автономію України.

Такі були, коротко кажучи, національні постулати програми київської групи укр. соц.-рев., яка, до речі сказати, відіграла в історії партії дуже яскраву й визначну роль. На позиції Київської групи стояла більшість місцевих організацій та гуртків.

Трохи инакше розуміли національно-українську проблему петербурзькі гуртки українських соц.-рев., які в перші часи організації прибрали були різні назвиська (українських народників, українських соціалістів).

Не одкидаючи принципу світової федерації, як ідеальної цілі, вони вважали єдино можливим повне задоволення національних потреб українського народу лише в самостійній українській республіці, яка-б була цілком незалежна від нівелюючих впливів дужчої північної держави. Державна самостійність України—ось та форма політичного буття

українського народу, в якій мали одбуватись соціально-економічні реформи на користь трудящого люду. В цьому пункті петербужане дуже близько підійшли до позиції, яку зайняв під галицькими впливами закордонний комітет партії.

В сих двох напрямках переважно розвивалась партійна думка що до справи національної. Відсутність постійного контакту й звязку між організаціями, незвичайні труднощі скликання партійних зїздів та конференцій, на яких могли-б стертись де-які ріжницї двох течій, спричинились до того, що в рядах партії до самої революції 1917 року не було цілковитої єдності в національних постулятах. І лиш в дальшому розв'язку своєму партія виробила єдину формулу вирішення національної проблеми, яка примирила дві течії, дві „орієнталії“ (про се далі).

Що до аграрного питання на Україні, то ріжні програми того часу не давали точного і ясного сформульовання поглядів та постулятів партії. Обмежуючись цілком абстрактними, практично не обґрунтованими гаслами, більшість програм схилилась до признання соціалізації землі, як реформи, що в найбільш справедливий спосіб передасть панську землю трудящому селянству і знищить корінь буржуазного ладу на Україні — приватну земельну власність.

Цікаво зазначити, що Київська група не поділяла симпатій більшості аграрних проектів, які стояли на ґрунті соціалізації землі. В Київській програмі знаходимо пункт 4, який вимагає *націоналізації* землі.

Се свідчить про те, що в рядах укр. соц.-рев. не було єдності в розумінню аграрної справи, а також і про свідоме шукання нових шляхів вирішення аграрної проблеми. Одначе, треба сказати, що така не дуже ясна постановка земельної справи, в якій може найдуже позначились російські впливи, не задовольняла самих авторів програмових проектів.

Київська група рішуче заявила в „Боротьбі“, що аграрне питання на Україні є предметом дискусії та обміркування. На жаль в розпорядженню дослідників аграрної справи не було систематизованих більш-менш повних та вичерпуючих сирих матеріалів, на підставі яких можна було обґрунтувати ту чи иншу тезу програми та робити з них практичні й теоретичні висновки.

Російська наука не виділяла Україну в окремий національно-господарчий тип і через те не дала ніяких систематизованих даних, які-б малювали картину економічно-правної та побутової сторони земельної справи на Україні. До вирішення аграрної проблеми російські теоретики, як партійні, так і непартійні, підходили з тим матеріалом, з тими даними, які їм давала російська дійсність. І не диво, що на

аграрних теоріях де-яких російських партій дуже позначились індивідуальні особливості російського села. Домінуюче значіння „общини“ та „общинного“ господарювання, яке склалося віками, впливаючі з цього своєрідні явища економічного побуту російського селянства — все се, певна річ, в значній мірі згорі рішало про характер аграрних теорій. Там то російські впливи нівелююче одбилися на теоретичних побудованнях українських теоретиків в земельній справі. Не було взято під увагу ні порівнюючу відсутність на Україні „общини“, ні економічний індивідуалізм українського селянства, що знов же, як і „община“, складався віками в його господарчому побуті.

Українська наука не давала повної картини аграрного життя на Україні, і щоб ілюструвати якесь твердження, якусь тезу, доводилось вишукувати в різних збірниках та розвідках скрізь розкидані, несистематизовані матеріяли. В результаті укр. соц.-рев. дуже трудно було визволитись від чужих впливів і дати оригінальну постановку аграрного питання, яка-б найбільше відповідала конкретним умовам українського життя і з найбільшою простотою підходила-б до вирішення земельної справи. І переглядаючи проекти програм укр. соц.-рев., ми бачимо ясно безпомічність перших авторів їх в аграрній справі. Приймаючи принцип соціялізації землі, вони майже всі зазначали нерозробленість цієї теми і потребу серйозного студювання її для більш реальної постановки.

Діяльність гуртків і організацій українських соц.-рев. головним чином ішла в напрямі поширення партійної свідомости в народі, згуртування й утворення певного партійного центра і выяснення відносин з неукраїнськими партіями, передовсім з росіянами та поляками.

Центральне значіння в історії партії мала Київська група. Вона складалась з так званих „фракцій“. Була фракція робітнича, політехнічна, університетсько-комерційна та військова. Діяльністю всіх цих фракцій керував городський комітет, який і був звязуючим центром всіх партійних елементів у Києві. Київська група розвинула велику агітацію в військових частинах та на вчительських курсах, де пробували сотні народніх вчителів, які могли стати керовниками партійної справи на селах. І дійсно — вчительські гуртки перенесли свою діяльність на села й положили доволі міцну основу для партійної агітації в цілому ряді сел та містечок (особливо на Волині й Київщині). Жвава агітація провадилась також на фабриках. Для выяснення де-яких пунктів партійної ідеології та для поширення її в широких кругах інтелігенції Київська група видавала (нелегально) щомісячний журнал „Боротьбу“. В „Боротьбі“ друкувалися статті теоретичного змісту і на злобу дня — публіцистичні.

З теоретичних праць треба зазначити велику статтю „Капіталістичні варіації“, що намічала різні шляхи капіталістичного розвитку в різних країнах. З публіцистичних — „Державний параліч“, „Замітки агітатора“ та інші. В публіцистичних творах на підставі фактичного матеріалу автори малювали сумну картину російської дійсности, розпаду царської Росії, того, мовляв, державного паралічу її. В одному з чисел „Боротьби“ був надрукований проект програми партії, який потім був виданий окремо. ¹⁾

„Боротьба“ росходила в кількох стах примірників, бо через технічні труднощі неможливо було видавати більше число примірників.

Крім праці в Києві, Київська група прикладала всіх сил, щоб зєднати всі партійні організації й створити авторитетний центр партії. Отже з ініціативи киян було скликано загально-партійну конференцію, в якій взяло участь доволі велике число гуртків та організацій. Були представлені Київ, Москва, Чернігів, Ніжин, Харків і, здається, Полтава. Крім того, в конференції взяли участь також окремі партійні діячі, яким ще не пощастило закласти партійні колективи, але які мали широкі організаційні звязки в народі. Конференція ся в початку 1915 року обмірковувала основні пункти партійної програми й доручила Київській групі дбати про партійний зїзд.

Се була перша спроба звязати між собою партійні організації і надати партійному життю більш-менш плановий характер. Після конференції пішла дуже жвава робота на місцях, яка приводила до певних практичних результатів. Між иньшим, конференція особливу увагу звернула на питання тактики. Терор, як система політичної боротьби, викликав великі сумніви і не займав у партійному світогляді поважного місця. Але за те було обмірковано і ухвалено тактику активних виступів демонстраційного характеру. 1914 і слїдуючі роки ознаменували ся незвичайно суворими репресіями проти всього українського. Літературне життя майже припинило ся. Вся преса була закрита. Репресії дійшли до того, що не можна було друкувати афїш українським правописом, а групу Садовського приневолити замінити традиційні блакитно-жовті афїші якимись темно-бурого кольору. Святкування Шевченкових роковин і панахиди пам'яті поета були заборонені.

В таких обставинах почувалась потреба гострого протесту проти політики царського уряду. І українські соц.-рев. дуже добре се розуміли, коли майже одногосно ухвалили тактику „активізму“, тактику

¹⁾ Мусимо зазначити тут, що в „Боротьбі“ брали участь, як співробітники також де-які нинішні соц.-федералісти з лівішого крила.

рішучих протестів та демонстрацій, які-б будили й виховували революційний ентузіазм в широких кругах народу.

Демонстрації в лютому 1914 року в цілому ряді городів України і особливо у Києві цілком оправдали тактичні передпосилки соц.-революціонерів. В демонстраціях сих взяли участь десятки тисяч народу всякого стану й професії, і сим було зроблено блискучий „смотр“ свідомим українським революційним силам. „Смотр“ сей був тим більш блискучий, що Шевченківські демонстрації підготовлялись під знаком великого недовіря, іронії, а часто-густо просто різко-негативного відношення з боку російських партій¹⁾ і старших українських громадян.

Се був перший масовий виступ української демократії, який зразу зробив українську справу предметом загальної уваги. Одні, як Савенко в Державній Думі, закликали уряд до енергійної боротьби й репресій проти нової небезпеки, другі ніяк не могли зорієнтувати ся в сих масових виступах української демократії, ставлячись до них з великим недовірем, недоцінюючи їх політичного значіння, боючись занадто широкого розмаху політичного життя (українофіли), треті в інстинктивним острахом за свій „стан посідання“ дивували ся новій поважній силі, яка ще не вповні виявила своє ідейне обличчя, але яка виказала себе добре дисциплінованою й твердою в своїх змаганнях (російські поступові партії). І лиш невелика частина української суспільности зрозуміла всю вагу й значінне прилюдного виступу української справи, так би мовити, на вулицю. Ідея українського відродження однині стала добутком не конспіративних інтелігентських гуртків, але широких мас людности, в якій пробудилась національно-політична свідомість. В сьому було все значінне тактики активних виступів і прилюдних протестів, яка була ухвалена укр. соц.-рев. і яку вони проводили в житте в контактї з співзвучними революційними елементами (укр. соц.-дем.).

Але крім цієї „демонстраційної“ сторони партійної тактики, була ще широка сфера цілком органічної праці на громадській ниві. В українських селах ширилась і дужчала кооперативна справа. Селянські кооперативи різних категорій починали відогравати дуже поважну ролю в народнім житті. Маючи се на увазі, партійні організації старали ся ближче стати до кооперативного життя і втягати його в сферу своїх впливів. Цілий ряд партійних робітників в результаті сього зробили ся активними діячами кооперативного руху й стали на чолі різних кооперативних установ.

Таким чином, звязуючи себе з здоровим народнім рухом, займаючи поволі все більше місця в народньому житті, українські соц.-

¹⁾ З росіян брали участь і піддержали демонстрацію лиш частина соц.-рев.

рев. зміцняли свої позиції й поглиблювали своє значінне стаючи чим раз більше поважною політичною силою.

Відносини з неукраїнськими організаціями й партіями складали ся різно. Найбільш загострені були відносини з російськими соц.-революціонерами. В 1912 та 1913 роках партійна праця провадила ся в тісному ідейному й організаційному контакті з ними. Але скоро діло доходило до де-яких практичних вимог українців, російські товариші уперто й послідовно не хотіли розуміти своїх інтернаціональних обов'язків перед українською національністю. З цього боку досить характерним був епізод з заявою робітничої групи партії на засіданні колегій пропагандистів у 1913 році. В сій заяві робітники вимагали од партії, щоб українській справі в агітаційному курсі було одведено чільне місце і щоб сама агітація провадилась по можливості українською мовою. Заява викликала палкі дебати в колегії. Більшість пропагандистів старала ся всіма силами зменшити значінне сїєї заяви й довести, що правда на всіх мовах однакова і що батьківщина для робітників там, де заробіток.

Російські товариші не задовольнили робітничих вимог, поставлених в доволі категоричній формі, та й не могли вони цього зробити. Їхній інтернаціоналізм не йшов далі загальних фраз про вільність всіх народів, а неосвідомленість в українській справі часто була причиною гострих конфліктів з українцями.

Трохи пізнійше зазначеного епізоду українці повели серйозні переговори з росіянами про порозумінне в українській справі і взагалі про *modus vivendi* двох груп. В сих переговорах виявилось повне нерозумінне росіянами своїх політичних завдань і обов'язків перед Україною і небажанне їх прийняти українську „орієнтацію“. Вимоги української мови в агітації, літературній і устній, активної участі в українським культурнім та політичним відродженню — все се викликало іронію й негативне відношення. Українській групі соц.-рев. стало ясным, що спільна робота з росіянами неможлива. В результаті од росіян відокремилась київська група, яка повела свою працю шляхами, які сама вважала за більш відповідні інтересам українського трудящого люду.

Розрив з росіянами збільшив енергію укр. соц.-рев. і значно ослабив звязки російських соц.-рев. з селами.

Зовсім в иньшому напрямку розвивалось відносини з польськими соціалістичними партіями, а власне з Р. Р. С. Тут дійшло до цілковитого порозуміння, практичним наслідком якого була за взаємними підписами видана декларація на українській і польській мовах. В сій де-

жларації, тексту якої, на жаль, ми зараз під рукою не маємо, обидві партії урочисто іменем своїх членів заявили обіцянку допомогати всіма способами визволенню українського та польського народів в тих державних формах, які найбільш будуть відповідати інтересам трудових верств кожного народу. Конкретно обидві партії зобов'язалися проводити відповідну акцію в суспільности та підготовляти народні маси до взаємного порозуміння й спілки.

Крім цього декларативного порозуміння, укр. соц.-рев. вступили ще в доволі тісні організаційні зносини з поляками і в цілому ряді справ практично проводили в життя вищенаведену декларацію.

З грузинами та вірменами, рівно ж і з иньшими народностями та їх соціалістичними партіями, не доходило до трівого реального порозуміння.

Дуже цікавим і показним фактом в діяльності укр. соц.-рев. було заснування Українського Червоного Хреста — організації по характеру своєї діяльності безпартійної, але тісно зв'язаної з укр. соц.-рев. Цілий ряд арештів і судових процесів над партійними товаришами поставив перед партією завдання товариського опікування долею засуджених товаришів. Правда, в Києві віддавна працювала російська „касса“ допомоги арештованим. Але, бажаючи творити національні цінности на всіх ділянках життя, укр. соц.-рев. приступили до організації українських сил на ґрунті допомоги замкненим по тюрмах політичним в'язням, при чім допомога ся мала йти всім в'язням без різниці партійности та національности.

Утворення окремого українського Червоного Хреста викликало страшне обурення в російських колах. На російські закиди й обвинувачення що до шовінізму укр. соц.-рев. відповіли окремою брошурою — „Мотиви заснування українського Червоного Хреста“. В ній в'яснялись причини, які привели до заснування сеї організації і цілі, які вона собі поставила.

Одною з головних причин було бажання використати українське громадянство для потрібуючої великих коштів справи та створити в ряді иньших громадських установ ще одну, відсутність якої дуже гостро відчувалась українськими революційними кругами. Се тим більш було вчасним і потрібним, що лиш дуже короткозорі політики не передбачали того ідейного й організаційного розриву з росіянами, який справді став ся в недовгому часі. Українська політична армія, розірвавши з росіянами, повинна була мати, висловлюючись по аналогії, свій шпиталь, і свою лікарську допомогу. Се диктувалось елементарним почуттям самоохорони й тими перспективами упертої боротьби, яку довелось пережити революційним організаціям українського народу.

„Український Червоний Хрест, — писали фундатори його, — заснував ся з ініціативи приватної групи, що скликала в кінці 1913 року установчі збори, в яких взяли участь також і представники політичних українських організацій. Потреба існування У. Ч. Х. відчувалась в українським життю давно й задовольнялась вона різними спробами організувати часткову допомогу українським і иньшим в'язням, але спроби ці були спорадичні й не захоплювали собою широкої громадської ініціативи, котра безумовно мусіла б узяти участь в справі організованої допомоги політичним в'язням і засланням. Потрібна була ширша організація ширших громадських кол — і ось нарешті установчі збори, як було вже зазначено, в кінці 1913 року вияснила, що розвиток політичної й національної боротьби українського народу за своє визволення, входячи в конфлікт з російською самодержавною дійсністю, викидає за межі легального й вільного життя чималий відсоток українців, котрі потребують громадської допомоги. Крім того, в міру розвитку українського життя, в міру того, як в сферу впливів його входять поволі нові не українські елементи, значінне „общеруських“ організацій, котрі навіть при своїх найвищих, найблагородніших завданнях свідомо чи несвідомо провадять денационалізаційну політику по всій завойованій Україні, — се значінне їх мусить поволі упадати в противний до розвою українського життя пропорції. Чим буйніше розвиватимуть ся українські громадські сили, чим більше займуть вони позицій в громадським життю на Україні, — тим менше значінне матимуть „общеруські“ організації, що так часто люблять маскувати ся в тогу космополітизму, тим релефніше зможе виявитись суспільна творчість українського народу, на землі якого ми живем і серед якого працюємо. Отже, виходячи з сього, організація українських сил на ґрунті допомоги політичним в'язням була потрібною, бажаною й необхідною. Шевченкові дні, коли в тюрмі опинило ся коло півтори сотні людей різних соціальних станів і різних національностей, людей, котрих обєднала прихильність до ідеї національного відродження України, — ці дні одразу виявили життєвість і доцільність У. Ч. Х. Де-яке оживлення в політичнім життю й велике число арештів, висилок, які являють ся неминучими деталями жвавого політичного життя, довели, що діяльність У. Ч. Х. стоїть на добрім шляху і що при певній енергії справа допомоги політичним в'язням стає на міцний ґрунт.

Війна й „робота“ царських чиновників в Галицькій Україні поставила перед У. Ч. Х. ще одно важливе й відповідальне завдання — організацію допомоги галицьким українцям, котрих російська Теміда своєю ласкавою увагою перекинула або в тюрми, або в Сибір. Отже

бачимо, що діяльність У. Ч. Х. йде на зустріч вимогам життя й відгукується на кожний арешт, на кожну висилку.

Перший рік діяльності У. Ч. Х. випробував наші сили й показав, що навіть при неприхильнім відношенню до справи У. Ч. Х. де-яких „обсервських“ і навіть українських (єсть і такі) елементів, справа організованої допомоги політичним в'язням на українськiм ґрунті розвивається добре, й річний обрахунок се стверджує цифровими даними. Правда, півтори тисячі карбованців не така велика сума, яка могла б цілком задовольнити потреби тюрми на протязі року, але перший рік — се лиш початок. Розвиток справи надалі збільшить сю цифру й доведе до відповідних розмірів¹⁾.

Житте цілком оправдало творців Червоного Хреста. Діяльність нової організації з кожним роком розвивалась і кінець кінцем поставила справу допомоги політичним в'язням на завидну височінь. Заведені були тісні й постійні зносини з тюрмами помимо легальних способів, і в'язні, таким чином, мали змогу піддержувати контакт з партійними організаціями, а також користуватись всякими „благами“, недоступним звичайним тубольцям тюрми. В Києві навіть один час видавалась мініатюрна газетка „Тюремні вісти“, яка більш-менш регулярно інформувала тюремне населення про найважніші події політичного життя. Різними шляхами допомога Червоного Хреста доходила до Сибіру, і з далекої України сибіряки одержували як моральну, так і матеріальну піддержку.

Ми не можемо проминути тут надзвичайно активної діяльності, яку виявила з самого початку заснування Червоного Хреста покійна Любов Сергіївна Шерстюк. Її відданість справі, переконаність і віра в конечну потребу Червоного Хреста і його будучину служила для інших прикладом, і передчасну втрату її всі товариші по праці відчували дуже гостро²⁾.

З інших спогадів з партійного життя, які можуть тут бути опубліковані, треба одзначити доволі консеквентні спроби заграничного „Союза визволення України“ завязати з укр. соц.-рев. зносини і вступити з ними в діловий контакт. З Відня приїздив навіть представник „Союза“, який малював доволі привабливі картини такого альянсу. Справа ся набирала для партії особливо важливого значіння через участь в „Союзі“ де-яких проводирів закордонних соц.-рев. На сторін-

¹⁾ „Мотиви заснування Українського Червоного Хреста“.

²⁾ Л. С. Шерстюк померла в вересні 1914 року.

ках київської нелегальної „Боротьби“ ся справа була віддана під дискусію, і врешті київська група визнала єдино можливим для членів партії піддержувати лиш українську орієнтацію, бо всяке инше розуміння політичного розвитку України могло б штовхнути партію на шлях небезпечного для народніх інтересів міжнароднього авантюризму. Таке рішення цілком одкидало можливість якогось контакту з „Союзом визволення України“, і в такому дусі було дано відповідь посланцеві „Союза“.

Цікава була також спроба московської групи виробити якийсь програмовий мінімум, на якому могли б зійти ся в тісному блокові укр. соц.-рев. з укр. соц.-демократами. Взагалі, треба сказати, що в рядах укр. соц.-рев. панувало бажання цілковитого зєднання з укр. соц.-демократами на основі ідейного порозуміння та взаємних уступок. Але сі стремління до тісної спілки розбивались, як і треба було ждати, на непримиримости обох сторін в аграрній справі. І двохденна конференція, скликана в сій справі в Москві, не привела ні до яких практичних результатів.

В 1916 році партійна справа набрала вже ширшого значіння, і звязки партії сягали великого числа сел та повітів. В багатьох селах зявились селянські партійні гуртки, які поволі привчали народ до політичної боротьби і ще тісніше зближали партію з масами. Разом з тим селянство висунуло чимало цінних партійних робітників, які потім відіграли значну ролю в політичнім життю України. Великий вплив мали партійні організації і на ідейне життя молоді, особливо на Лівобережжю „Юнацька спілка“, яка єднала велике число середніх шкіл, і була під безпосереднім впливом укр. соц.-рев.

Але при своїх доволі численних звязках, при хоч і повільному зрості партійної справи в широких народніх масах, треба було, певна річ, мати солідний ідеологічний багаж. Тільки маючи за собою добре і ясно сформульовану ідеологію, можна було числити на порівнюючи легко засвоєння партійних ідей масами.

Тим часом як раз ся сторона партійної діяльності була в найгіршому стані. Два-три роки напруженої організаційної роботи створили кістяк партії, але, на жаль, мало вияснили основні точки партійного світогляду. Ясно відчувалась потреба створити й науково обґрунтувати свою програму, розвинути й конкретизувати ті загальні, часто абстрактні лозунги та ідеї, які самі не могли собою замінити програми політичної партії.

В маси треба було йти з ясным і певним символом віри, який би не полишав ніяких сумнівів. Як раз сього символу віри не було, його треба було творити. А обставини політичного життя складали ся

так, що вимагали од партії напруженої організаційної роботи і, розуміють ся, се ставало на перешкоді нормальній творчій праці партійних теоретиків, яких, до речі сказати, було обмаль. Отже утворювалось якесь зачароване коло: поведеш широку організаційну діяльність, не матимеш повної можливости теоретичної праці, і навпаки. В сих трудних обставинах доводилось шукати компромісів, які, звичайно, й знаходили ся; але зрозуміла річ, що вони не могли заповнити тої прогалини, яку утворював брак власної й суцільної програми.

Напередодні революції укр. соц.-рев., маючи за собою всього кілька років практичної діяльности, поволі перетворювались в сильну звязку в селянстві політичну партію. Революція відкрила широкі можливости перед сею партією, але разом з тим вимагала строгої продуманости і обережности, а найбільш — остаточної кристалізації ідейних постулатів партії.

І в перші місяці революції партійні круги звернули найбільшу увагу на сю сторону партійного життя.

(Докінченне слідує).

М. ТЕРЕЩЕНКО.

Одвічне дзвено.

О не вернуть ся з моря, не вернуть ся ріки, —
І туман берегами поліг...
Мої прадіди в полі заснули навіки,
Я-ж стою над могилами їх.

О не бачити зорям, що згасли в одчаї,
Як засяє сузір'я нове...
І в імлі загадковій простори безкраї,
Де мій син світлосяйний живе.

Та квітки розцвітають в зеленому полі,
Де торішній осипав ся цвіт!
Я — одвічне дзвено в зачарованім колі,
Між минулих і будучих літ...

Я. МАМОНТІВ.

Третя ніч.

Драматичний етюд.

Dramatis personae.

Панна Юлія — сестра жалібниці.
Віктор Павлович — лікар.
Баба Марта — сторожиха.
Божевільний жовнір.
Санітари.

Кімната при городській школі, призначена для вчительки.

Просто — два великих вікна, праворуч — двері в коридор, ліворуч — дівоче ліжко. Посеред кімнати — стіл і два-три крісла. Загальний вигляд кімнати — чепуренький, затишний.

Досвітний час. На столі блідно горить лампа під зеленим абажуром. Крізь сірі гардіни на вікнах ледве-ледве жовтіє весняний схід.

В кімнаті нема нікого. Чують ся вибухи далекої, напруженої канонади, від яких раз-у-раз деренчать вікна. Чутно, як на вулиці, мимо вікон, проходять прискореним шагом сотні жовнірів, проїжджають з брязкотом військові обози. За стінами — стоїн і страдницькі крики ранених. По коридору пробігають санітари з сердитими, заклопотаними виюками: „Давайте другі мари!“ „Води! води!“ „Приймайте мертвих!“ і т. п. На фоні цих жахливих, відтуків війни, кімната здаєть ся малесеньким островом, котрий от-от потоне в страшних розмочених хвилях.

Через де-який час в двері тихенько висовуєть ся сива голова баби Марти, з пів-мертвим, старечим лицем, але добрими, живими очима. Не помітивши нікого, баба боїсно хитає головою і входить в кімнату.

Марта (підійшовши да ліжка). О-хо-хо... І не приторкнула ся... Третя ніченька... (Без жадної потреби, автоматично, дотикаєть

ся до меблів, починаєть ся з жалібним гомоном коло вазонів з квітами). О-о, Господи милосердний.. помилуй нас грішних.. Цариця небесная.. заступи нас од ворога лютого.. О-хо-хо.. Третя ніченька...

З тяжкими зітханнями виходить баба з кімнати і сцена на кілька хвилин знов лишаєть ся пустою: тільки жахливим, ріженоголосним шумом одбиваєть ся в неї те, що дієть ся довкола. Згодом входе сестра-жалібниця, панна Юлія, в супроводі баби Марти. Лице панни — надзвичайно бліде, безкровне, з великими променястими очима — мимоволі хочєть ся порівняти з образом Мадонни; в руках її помічаєть ся де-який автоматизм од надмірної втоми; очі часто дивлять ся по той бік видимого і становлять оя нерухомими.

Марта. Чи таки можно так морити себе? Третю ніченьку очей не стуляти! Та ні на хвилиночку, а ні в день же, ні в ніченьку! Гляньте-бо, голубонько, на що ви звели ся: личенько — як тая крейда, оченята — мов сажею підведені, ніженьки ледве пересовують ся..

Юлія. Годі-бо, вам бабо! Хіба я одна не сплю? Подивіть ся на санітарів, або на нашого лікаря: в нього робота далеко тяжча від моєї, а він за сі три доби й не згадував про сон!

Марта. Пошли їм, Господи, здоровля.. та чи вам же, панночко, ровняти ся до них! Вони — на службі, вони звикли до такої роботи, а ви до сього часу бояли ся глянути на обрізаного пальчика! Послухай-те-бо мене: ляжте хоч на годинку! пожалійте свої молоді ніженьки та рученьки! На всіх не-на-жаліти ся, всього горя не перегорювати..

Юлія. Ох, бабо... скільки горя.. скільки крови... скільки жаху... (Стоїть нерухома, ніби задивлена в далину).

Марта. І де взяло ся лишенько на нашу головоньку! Жили собі тихесенько, навчали дітей грамоти і ні від кого слова лихого не чули. А тепер.. Господи милостивий.. Що сказали-би ваші матінка та батенько, як-би заглянули в нашу школу! А далі до чого дійдеть ся? А як — не доведи Господи! — ворог в самий город прийде..

Юлія (перериваючи бабин гомін). Ви памятаєте, бабо, Степана з Нагірного, що торік на нашому хуторі доглядав за садом?

Марта. А як же! Веселий парубок був: все бувало регочєть ся, та коло дівчат крутить ся! А в-осени і його сердешного на війну погнали..

Юлія. Так от, сей самий Степан лежить тепер в нашому лазареті: вчора його привезено тяжко раненого.. Ми ледве пі-

знали одно другого... Він заривав, як дитина, і я мало не розплакалася ся: пригадала веселе літо, наш тихий, зелений хутір... і стало мені так жалко Степана, і себе, і своїх рідних, і всіх людей на світі... І сама не знаю, як я нахилила ся над ним і поцілувала його в чоло... А сеї ночі йому відтяли по коліно правую ногу і вишняли розбите ребро...

Марія. *(хрестить ся)*. А не дай, Мати Божа! Скалічили парубка на-віки! Та чи допоможе йому Бог хоч віджити?

Юлія. Навряд: до сього часу — непритомний..

Марта. Ох, буде побивати ся за сином бідная мати! Литиме сліззоньки до самої смерти.. Ні, серденько, послухали-би ви вашої дурної баби: тікали-би звідси, доки ще не пізно! Тут обійдуть ся без вашої помочі, а в батька-матері ви однісенька донечка... *(Поквапно входе санітар, з засуканими рукавами)*.

Санітар. Сестро, ви потрібні лікареві: божевільний знов розятрив рану!

Юлія *(прокидаєть ся од задуми)*. А! Зараз, зараз! *(хутко виходе за санітаром)*.

Марта *(з нездоволеними рухами йде слідком за ними)*. А бодай ти пішов під три чорти з твоїм божевільним! Наполягли всі: сестро — сюди! сестро — туди! А того не бачуть, що дівчина ледве на ногах держить ся! Ох, Господи милосердний... Піду до лікаря жаліти ся.

Через дві-три хвилини за вікнами раптово розлягаєть ся гучний, похідний спів, котрий що-хвилини наближаєть ся: се козацький полк рушив до бойової лави. З дужим посвистом і завзятими вишуками плине пісня воячників до свого останнього берега і на де-який час потопляє в своїх могутних хвилях всі другі відгуки війни. Саме в той час, коли полк проходить мимо вікон, в кімнату входе баба Марта і, відслонивши до половини вікна гардину, з рясними слезами дивить ся, як на блідо-рожевому, перебранковому фоні, сотня за сотнею, розмірено коливають ся гострі списи на червоновергі шапки.

Марта. Соколики мої ріднесенькі... голубчики сизокрили... Та всі рівнесенькі, та один же в один, мов одної матінки... Ох, дете ви, дітоньки, на кривавую доріженьку... проти ворога лютого... Не одному доведеть ся в чистому полі голівоньку сложити.. не по одному буде мати голосити... дружинонька слези лити. Щастя вам, Боже, соколики, з бою вернути ся... ворогові лютому на поталу не дістати ся... Заступи вас, Цариця Небесная, од пригодоньки злої, од кулі ворожої...

Полк проходить мимо і пісня по-волі губить ся в далинні. Баба Марта спускає над вікном гардину і в сльозах іде до дверей, де зустрічаєть ся з лікарем, Віктором Павловичем, і панною Юлією. Лікар — в білому халаті, на котому де-не-де свіжі криваві плями.

Лікар. Чого се ви плачете, бабусенько?

Марта. Ох, ріднесенький, як же не плакати, коли стільки людей на загин іде! А в кожного — своя матінка і свій батенько, своя дружинонька вірная, або дівчина любая..

Лікар. На війні треба забувати про всіх і про все, а то не вистачить ні розуму, ні сліз, ні сили..

Марта. Правда, голубчику, на всіх не наплакати ся.. Та що поробиш, коли сльози сами льють ся.. (*Витирає очі запаскою*). Тут і свого горенька доволі. Гляньте-бо на нашу панночку: наче з хреста знята! Три ночі очей не зводила! Хоч-би ви, пане лікарю, вмовили її відпочити! Як таки можна про сон забувати!

Юлія. Годі вам, Марто, голосити наді мною: я ще жива і здорова.

Марта. Та тільки те, що дихаєте, серденько! А — не доведи Господи! — покласти вас в труну, то кожен за мертвую мав-би.. (*Низько вклоняєть ся лікарєві*). Пане лікарю, пожалійте мою сивую голову: вмовте панночку хоч на годину спочити! Невже вам не можна без неї обійти ся? Та в неї рученьки, як тії ниточки..

Юлія. (*з втопленою усмішкою затримує бабину мову*). Перестаньте-бо, бабо! Ніхто не забороняв мені спати, але сон мене не бере.

Лікар. Добре, бабо, заспокойте ся: я згоден з вами, що сестрі Юлії необхідно відпочити. А коли сон буде тікати від неї, то ми привернемо його сонними краплями.

Марта (*задоволеним тоном*). Де вже там тікатиме: аби тільки лягла, голубонька, то так і залякне! Спасибі вам, ріднесенький, що потураєте дурній бабі! (*Йде до дверей*). Аби тільки лягла, а я вже, як той пес, коло дверей буду стерегти! Лягайте, панночко, лягайте! Потім набалакаєте ся і наробите ся..

Юлія. Добре, добре, бабо!

Марта (*виходе*). Ох, Мати Божая..

Юлія. Прощу сідати. (*Сідають коло стола одно проти другою*).

Лікар. А вам таки треба трошки відпочити, щоби з ніг не звалити ся.

Юлія. Не турбуйте ся, Віктор Павлович, я вже затягла ся і почувая себе міцною.

Лікар. Ні, се — лише ілюзія від надмірного нервового напруження. Сон для вас необхідний: на вашому лиці немає жадної кровинки.

Юлія. Мені соромно, що ви турбуєте ся про мій сон, а сами працюєте незрівняно більш од мене і не думаете про відпочинок... Се — навіть образливо для мене!

Лікар. Прошу пробачити... але я — лікар і мусів дати вам свою пораду. А коли ся порада непотрібна вам, можете працювати до першої непритомности: тоді вже *volens nolens* доведеть ся лягти...

Юлія. Не знаю: може, се — смішно... але я бою ся тепер заснути: мені здаеть ся, що коли я засну... то вже ні-за-що не прокину ся.

Лікар. А я часом був би радий заснути і не прокинуть ся...

Юлія (*пильно дивить ся йому в очі*). Ніколи?

Лікар (*після павзи*). Кільки днів назад, там, серед крови й руїни, я сказав-би: ніколи! (*Тихим розчуленим голосом*). Але тепер я починаю вірити, що ніякими хмарами міжнароднього бузвірства і ворожнечі не можна закрити того, ради чого варто жити: вічно прекрасних ліній загального людського обр'ю! І тепер я хотів-би заснути тільки тимчасово: доки розійдеться ся сей кривавий туман, крізь який так боляче дивити ся на вічний, далекий обр'ю.

Юлія (*несміливо*). А чого ся віра прийшла до вас тільки тепер?

Лікар (*одверто і щиро*). Того, що ранійше я не бачив вас, сестро Юлія.

Юлія (*зрушеним тоном, з соромливо відведеними од лікаря очима*). Не треба так казати, Віктор Павлович...

Лікар. Чому? Чому не сказати про те, що стало мені єдиною підпорою серед сеї кошмарної боротьби з смертю? Що розбудило в мені любов до людства і наочно показало його вічну, непереможну красу... Ах, сестро, ви тільки зрозумійте: я дивлю ся на вас і перестаю бути лікарующим автоматом, а почувую себе палким творцем, котрий з гнівом і любовію бореть ся проти руйнуючих сил смерти! Ранійше я сам домагав ся єього професійного автоматизму, бо він був для мене, як і для других, мов-би нірваною і давав змогу витримувати той кривавий, нелюдський жах, що лютував навколо. Але тепер я почувую себе таким дужим, що мені вже не треба сеї нірвани: я можу леліяти в своїй душі любов до людини і не присипати ї

серед самих неймовірних кошмарів війни... І скільки разів там, в лазареті, коли на нас разом бризкала кров і летіли чорні прокльони... о, скільки разів хотів я впасти перед вами на коліна і побожно цілувати ваші закрівавлені руки... (З поривчим, любовним рухом). Панно Юлія...

Юлія (старається стримати його). Віктор Павлович... ради Бога... не треба... прошу вас сісти... Прислухайтеся: які там страшні гарматні вибухи... який тяжкій стогін тут, за стіною...

Лікар. Пробачте мені, сестро, сей мимовольний порив... я забув на хвилину про стару латинську приказку: *inter arma silent musae*.

Юлія. Під час війни — безмовні музи...

Лікар. Так... Але може бути і навпаки: під час війни в душі розітнеться такий чудовий спів, що ні стогін, ні гармати не в силі його заглушити...

Юлія (соромливо). Можливо... Але той спів не повинен вириватися за поріг душі... коли навколо з дикою лютістю корчить ся какофонія війни...

Лікар. Так: не повинен виривати ся з душі, бо серед кривавої какофонії той ніжний спів був-би надто болучим контрастом... До речі, можна сказати вам про свою нервову хворобу: з де-якого часу, після того, як мене призначено на бойовий фронт, я не можу чути музики без сліз... Не можу витримати навіть самого грубого полкового оркестра: сльози льють ся з моїх очей мимоволі... Просто соромно... Раз довело ся мені супроводити санітарний потяг в маленьке містечко, далеко за фронтовою межею. І от, коли я сидів в штабі розташованої там бригади і розмовляв з бригадним лікарем, за вікнами залунав *marche funebre* і мемо нас стала проходити жалібна процесія. Я чув сей марш і бачив сі процесії безліч разів, але з очей моїх лили ся сльози, доки музики не стало чутно... І мені було так ніяково перед присутніми, бо вони могли прийняти мене за надто сантіментальну людину... (За вікнами, на вулиці, піднімається *сл галас*). Але що се за галас?

Юлія. Ніби сварка... (Входить санітар, і за ним баба Марта).

Санітар. Пане лікарю, привезли ранених: просять ся в наш лазарет.

Лікар. Скільки їх?

Санітар. Двадцять три.

Лікар. Але ми не можемо прийняти навіть одного, бо не маємо жадного вільного ліжка!

Санітар. По всіх лазаретах так само... Намагають ся покласти на підлозі, по-між ліжками...

Лікар. То се був-би вже не лазарет, а стайня! Я не можу сього дозволити! Крім того, в нашому лазареті між ліжками ледве можно протиснуть ся: де ж там класти людей?

Санітар. Пане лікарю, ми їм про все казали, але вони всетаки намагають ся...

Лікар. Де їхній старший?

Санітар. Там, коло дверей, з нашими санітарами...

Лікар. Вибачайте, сестро Юлія, мушу залишити вас...

Юлія. Прошу. *(Лікар і санітар виходять. Панна Юлія поднімаєть ся з крісла з наміром йти за ними, але перед нею становить ся баба Марта. За вікнами галас, перемішаний з тяжкими зойками, з виходом лікаря побільшуєть ся, а потім стає нечутним).*

Марта. Куди-бо ви, панночко? Там таке дієть ся, що не дай Господи! І лайка, і стогін... Ох, горенько наше... Де вже там про сон подумати...

Юлія *(зупиняєть ся, замислюєть ся, а потім радісним, промемстим зором дивить ся бабі в лице)*. Бабусю... мені соромно... Кругом стільки горя... а в мене часом вся істота тріпоче од великої, соняшної, радости... Мені здаєть ся, що всюди, де пролила ся кров, я в чарівному сні посіяла квіти... і от вони розквітли — білі-білі, як піна на золотому, надбережному піску... Бабусенько, любая, ви кажете мені про сон, а того не бачите, що я вже три дні і три ночі живу в казковому, криваво-білому сні...

Марта. Де вже мені побачити, голубонько: старі очі, старий і розум...

Юлія *(з радісними обіймами і цілунками)*. Ні, бабусенько, ви зрозумійте: якою великою радістю повинна переповняти ся душа в той час, коли любов до всіх сполучаєть ся в ній... з любовію до одного! Тоді хочеть ся розлити ся на цілий світ і все затопити ніжними, тремтячими хвилями своїх поцілунків.

Марта *(ласкавим щасливим тоном)*. То се, панночко моя, по нашому, по стародавньому, називаєть ся коханечком! Хе-хе! Тепер я розумію вас, горличко моя... розумію, ластівочко... Помогай вам Бог, серденятко...

Юлія *(затуляючи бабі рота рукою)*. Тихше, тихше, бабо!.. Потім... потім...

Марта. О-хо-хо... Що то — літа молодечі: війна війною, а серденько серденьком... І нічим його не спинити, нічим не застрахати... Знаю, голубонько, знаю: сама колись через перелази лазила, прости мене Господи...

Юлія. А вам тоді не було соромно? Не того, що ви лазили через перелази, а того... що в той час ніяким жахом не могло було захмарити вам душу?

Марта. Ї, голубонько, я тоді не думала ні про горе, ні про людей: не до того було мені! Та про що тут і думати? Адже не для горя живе людина на білому світі, а для любови, для радості та для Божої ласки. Прийде горенько — перегоріємо, а все-таки кожен живе та сподівається на своє щастячко. А то і жити було-би не варто! Там-то, моя ластівочко!

Юлія. Правда, бабо: ні сльозами, ні кровію не залити того, для чого людині варто жити! От в нашому лазареті є божевільний жовнір, з перебитою рукою. Він постійно обурюєть ся, що йому перевязали руку, тоді як він хотів-би взяти рушницю і йти в бій, аби вмерти за отчизну так, як померли його товариші... З ним дуже багато клопоту нашим санітарам. Але мені — не знаю чого — він покоряєть ся безперечно і, коли я роблю йому перевязку він називає мене нареченою і плаче тихими, радісними сльозами... Стало буть, і в сього нещасного, божевільного жовніра часом буває те, для чого варто жити! Правда, бабусю?

Марта. Правда, серденько, правда... (*Голос лікаря за дверима*: „Можно до вас?“).

Юлія. Можно, можно! (*Лікар входить*).

Марта (*виходє*). Можно, голубчику, можно...

Лікар. Ледве прийшли до згоди: трьох, самих тяжких, мусів таки прийняти — так-сяк поклали — а решта лишилася під голим небом.

Юлія. Нещасні! Куди ж їх повезли?

Лікар. Знов до тих самих лазаретів, де вже раз відмовили ся прийняти їх: може де вмер хто за сей час... може де потиснуть ся на два-три місця... А знаєте, сестро, в нашому місті вже мало лишило ся городян: хто міг — всі повтікали! Коли вірити прибуваючим з фронту, наше становище там стало дуже скрутним: кидають ся в бій найдалші резерви...

Юлія. Мені ще вчора казали, що прийшов наказ про евакуацію лазаретів. Але чутка, як бачите, не справдила ся...

Лікар. Коли наше становище на фронті дійсно погіршало, то евакуації треба чекати з години на годину... А ви вьяляєте собі евакуацію ранених під ворожим нападом? Се далеко страшнійше всього того, що довело ся вам побачити... (*Павза*). Сестро Юлія... ви надто багато зробили за сі три доби... пожалійте тепер себе: тікайте, доки не пізно!

Юлія (*ображено*). Що ви, Віктор Павлович! В такий скрутний момент покинути лазарет... Невже ви так гидко думаете про мене?

Лікар. Пробачте мені, панно Юлія, мою пропозицію, коли вона здаєть ся вам образливою... але ви так стомили ся... а на нас насуваєть ся такий величезний жах...

Юлія (*з захватом*). Будемо бороти ся разом, Віктор Павлович! Ви казали.. що в вашій душі прокинула ся любов до людини і віра в людство... А де віра і любов — там і надія, там повинна бути й перемога!

Лікар (*глибоко зрушений*). Панно Юлія... дайте вашу руку... Поруч з вами можна і вмерти з перемогою в очах!..

Міцно стиснувши руки, з захватом дивлять ся одно другому в очі. Раптово, в сей момент, під самими вікнами розтиняєть ся дужий, переміжний марш. Панна Юлія разом повертаєть ся до вікна, високо піднімає гардіну і з тим же самим захватом дивить ся на місто, пронизане першими, червоними проміннями ранкового сонця.

Юлія. Гляньте: легіони смерти рушили в похід!

Лікар. Наш останній резерв... (*Болізно*). Пробачте... я не можу не плакати... Я слабкий на нерви... (*Підходить до панни Юлії і, сівши поруч неї в крісло, нахиляєть ся до вікна з нестримними сльозами*).

Юлія (*ніжно гладє йому волосє*). Нічого... нічого... Марш скоро скінчить ся... Легіонам смерти потрібна музика: легіони смерти не вертають ся без перемоги... не вертають ся...

Мимо вікон грізними, ритмічними рядами проходять легіони смерти з чорно-білими прапорами. В сю хвилину в кімнату, з диким криком: — Вперед! Ура! Ура! — вриваєть ся божевільний жовнір. Він — босий, в брудному, сірому халаті; права рука в нього на черезплечнику і дуже закривавлена; вид — землистий, з жовтими плямами, з синіми смугами. Майже одночасно з божевільним, в кімнаті зявляють ся два санітари, з наміром взяти його. Але панна Юлія спиняє їх рухом руки і вони зостають ся коло дверей.

Вглядівши панну Юлію, божевільний раптом мінить ся: тихими, боязкими кроками підходить він до сестри-жалібниці, набожно ставить ся на коліна, приротаєть ся до неї здоровою рукою і ласкавить єя з ніжним, жалібним шепотом. Панна Юлія кладе йому на голову свою руку і нерухома, безмовна, з піднесеною головою, дивить ся вперед великими молитовними очима. Лікар плаче. На столі — лягпа з мертвим, забутим світлом...

Переможний марш все віддаляєть ся і віддаляєть ся.

3 нашої поезії.

М. ЗЕРОВ.

Нова книжка Карманського.

Кілька місяців тому в Київських книгарнях з'явила ся нова книжка поезій Карманського, „Al fresco“, четверта з черги, коли не брати під увагу його юнацької „Теки самоубийці“... Прегарно видана, в делікатній обкладинці, вона становить живий контраст з убогою зовнішністю теперешніх київських видань; суцільна, витримана в одному настрої, вона являєть ся немов би гострим докором нашим наддніпрянським поетам, які й досі не знають, чем повинен бути *збірник* поезій.

Нова збірка Карманського належить до обсягу сатири; „віршована проза“, — атестує її сам автор. Тема її — перебування галицької освіченої суспільности на чужині під час російської окупації, „лихолітте віденської Одиссеї“. Розроблено сю тему в тоні гострого і гіркого сарказму. Читаєш і мимоволі спадає на думку, що фарби, якими виписано картину, приготовано на тій славетній все розідаючій (крім кінських копит) Стиксовій воді, про яку оповідають грецькі мітологи. Епіграф звучить, як акт обвинувачення: „Възлюбиле есте злобу, піанство, л'жю, жаж'ду, гордость, скупость і прочая неправ'ды, а не оуповаєте прав'дою спасти ся“.

Вістря обурених „ямбів“ Карманського звернено проти провідників галицької суспільности в часі війни, проти патентованих ц. к. патріотів, великих людей, що „в крузі самих батьків сїдають на совіт“. Вся сила книжки в різкому протиставленню сторін народного горя, безумства і жаху війни і — сервілізму та „високої“ політики народніх вождів. З одного боку — „пожариська сїл“, „дух заглади“, що проносить ся над цілим краєм, „конаючий люд“, що жде не дождеть ся світлішою хвилини і „бореть ся з одчаєм“, з другого — вожди, „діячі“ і „блазні“, що „кричать край вікон Міністерств: да святить ся війна“, ждуть синекур і мріють про „масні директорські поєади“. От ті суперечности життя, які одкривають ся поетові в подїях кривавих років.

Мужик в лісах по норах мерз
В трівозі і безсиллю,
А патріот в столиці верз
Про села в ріднім стилю.
Черкес лупив останній сніг

З мужицького загону, —
А ми несли до княжих стіп
Данилову корону („Іділля“).

Для сих „ми“, для патріотів — „вигянів“, патріотів — „вістунів“, поет не жаліє фарб з своєї палітри, старанно вимальовує довгу низку одворотних образів, в які вкладає весь свій темперамент. „Далеко від страхіть „війни і хуртовини“ під шум дунайських хвиль“, лежачи на пуху „позичених перин“, „патріоти“, все ті ж тирольці сходу, якими були їх прадіди, складають свої „воєнні гімни“... А от і обстановка, в якій зростає войовничий їх настрій, — *Ucraina militans*.

Духом все молоді, тілом дряхлі діди,
Ми верстаєм дорогу сліпцями,
Йдем вперед навмання і вступаєм в сліди
Тих що вели нарід манівцями...

Держучи ся не раз романтизму дідів,
Вічно рвем ся кудись полетіти;
Вічно хорі од мрій, вічно п'яні од снів,
Покалічені і кара діти...

І хоч часто від ран на Голгофті падем,
А все вірим, що ми непобідні,
І несем на чолі наш рабський діадем,
Такі бідні, до зависти бідні...

Суспільність, що й досі живе пережитками дідівського романтизму, без гордості, без почуття честі, темний нарід, — от той ґрунт, на якому пишним цвітом процвітає сервілізм і політичне ґешефтярство. Навіть великої науки, щоби засвоїти ту техніку ґешефтярства, не треба. „Навіщо нам тих штук, — наш люд такий ще темний“... потрібно лише спустити ся де-що з свого педесталу, кинути якісь порожні гасла, і наш нарід розв'яже калитку, охоче заплатить свою данину, — треба тільки

Ударити в боляк народніх кривд і жалю
І все одчиниш сим посвяченим ключем.

Атмосфера глухого провінціального життя, перенесена до столиці вічне прислужування і рабство проходить перед нами в цілій низці портретів. От один із „діячів“: за молоду „мізерні ритми і рими“, побивання філістрів сумом елегій і жаром промов, радикалізм і навіть „анархізм“, а кінець кінцем — битий шлях, заслуханість в любий звук грошова, бон-тон. Спокійно, без сумніву і вагання тепер гряде він „крізь вир життя філістром“ („Метаморфоза“). А от другий „піонір“, що з великою енергією крає культурним плугом свій загін, чий мовок „всьому промощує дороги“, збирає зернятка до зернят...

Боян, Доставка, Труд, Трост рідної безроги
Просвіта, Банк і Юр — усе те мій терен...

Лежить такий патріот в „леговиську брудному“ (трохи неясно, чому неодмінно брудному) і нарібає на важке ярмо, наложене на нього рідним краєм.

НБ ПНУС

282395

І днесь... Засідань п'ять, потім аж два комерси
 Один гучний en gale, а другий — в seragé,
 Відтак до бюро йди, підписувать реверси
 Потім... скажіть самі, як чоловік не вмире? (Ecce vir).

▲ от і загальна характеристика, сих славетних ab arte viros:

Зади у них від сидження широкі
 З безумности — маленькі голівки...
 Куди не йдуть, все хибні ставлять кроки,
 Бо замість прямо йти, все скачуть на боки.
 А лапки в них, мов у собак, що служать,
 І з переду нависли в них торби,
 Все глядають чогось, з усяким друкать,
 З поклонів їм кидають ся горби (Кангури).

Другий образ діяча — попугай, що самотою ходить серед інших птахів, „по між всіх одинцем“, в синьо-жовтому пестрому строю. Над невольником глузують вільні неосвоєні птахи, а він одноманітно співає все тієї ж пісні: „какаду, какаду... Мені добре з моєю нудгою... Я рабом народив ся і рабом вже й буду“...

Од портретів Карманський переходить до жанрових картин. Просто з натури списує він промову „патріота“ на сходинах „земляків“ в Відні, подаючи в дужках свої саркастичні коментарії, або дає образ інциденту на політичному зібранні. Один з високолетніх політичних діячів, із тих, що „садили королів на Київським престолі“, широко розводить ся про політичні здобутки кангурівської політики, аж поки не нариваєть ся на убійчі питання („Інцидент“). В усіх сих малюнках, поезії, розумієть ся, небагато — надто переважають хронікарські подробиці. Із віршів такого роду без сумніву найкращим є „Шевченкове свято“: жірандолі і квіти, столична зала, бальові убрання, „фраків хоть не числи“, сальоновий репертуар — Шопен і Гріґ, — і поруч з тим на сцені бюст поета, котрий так зле себе почуває в чужому оточенню.

Гремить могутній хор, оркестра шумно грає,
 Вколисує до мрій квіт українських синів,
 І дивить ся Тарас, і нишком позіхає:
 „І відки я прийшов між тих чужих панів?“
 Та й справді: най би прийшов сюди, поете,
 Таким, як волі ти проломлював кордон,
 То наші молоді зблязовані естети
 Вдягли-б на тебе фрак, а ні — : monsieur, pardon !

Справді, чи знайдесть ся ще щось так далеке одно од одного, як той давай поет, з героїчною душею, який серед усіх перепетій трудного життя зберіг серце хоча й замучене і „поточене горем“, але щире, „нехолодне“ і сі маленькі людиці, бідні душею „до зависти“, яких девізом є: „да святить ся підлота“?

Болить мене душа... Що? Знов сей клятий біль?
 Поете навісний, зміркуй ся, не хули!

Навіщо сїєш тьму? Яка є в тому ціль?
 Дивись на Руський край і Господа хвали.
 На наші болота ясніє божий світ...
 І падають дощі, і сходить *южа* тьма
 Нам солить чорний хлїб кєрвавиця і піт,
 У нас є храм і піл, і цензор, і тюрма.

Такий основний настрій, що почуваеть ся на протязї всього *Al fresco*. Само собою розуміеть ся, далеко не всі речі, що входять до збірки, мають однакову художню вартість; можливо, що поет не завжди буває справедливим супроти галицької суспільности, можливо, що надто багато темної фарби поклав він на змальовані ним картини, — але книжку з усім тим маємо свіжу і яскраву.

В Українській поетичній творчости Карманський займає свою власну постать. Співець бездонного смутку, він завжди обертаєть ся в сфері понурих, сумом і жахом проймаючих образів: *Mare tenebrarum*, „Стара святиня без жерця“, „Мара вбитої любови“, „Стра скеля“, що „купаєть ся в морі“, де в камінному ложі спочиває серце поета, між тим, як дух його блука „світами з вічною тоскою“, і над усім тим, на небесному престолі, „Всесильний цар, істочник всіх страждань“, ще на всіх нас спустив довічно ніч і для розради кидає нам „свої убійчі громи“. В перших збірниках ми знаходимо поетичне „Тїням неньки“, прекрасний образ *matris dolorosae*, щире і прости: „Як неопірну пташину“, але де далі, то все більше поет немов би граєть ся своїм ефектовним і афектованим смутком — „Пливем по морю тїми човнами горя й смуги, як сіра тїнь імлі, що йде безкраєм піль“, „я жду на осїнь, як вдовець бездітний“, „Чоло мое побілене журбою“ — сі всі образи і порівняння стають немов би заученими і повторюють ся при кожній нагоді. Од поезії Карманського все більше починає одгонити манірність. Його „Місячна соната“ є найліпшим прикладом поезії заснованої виключно на зовнішніх ефектах, де крім привичних прийомів нема нічого. Зловживання фразою трапляєть ся подекуди і в *Al fresco*.

Гей смій ся смутку мій...
 Щоби глухі й сліпі з тривогою дізнались,
 Як в нас ридає сміх і як смієсь одчай.

Але загальний тон тут простійший. Деклямації, порівнююче з „Пливем по морю тїми“ дуже мало. А найголовніше те, що до низки давніх поетичних тем Карманського прилучило ся багато нових і свіжих, які роздвинули рамки його творчости, розірвали коло привичних настроїв, що вже починало звужуватись, і тим відкрили перед поетом перспективу дальшого розвитку.

